

**ФОРМУВАННЯ ЛАТИНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ІТАЛІЇ В ПЕРІОД РАНЬОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VI-X ст.)***

В статті розглядається коло питань, пов'язаних з особливостями формування і становлення латинської літератури на території Італії в період Раннього Середньовіччя. Виділена проблематика орієнтована на аналіз та висвітлення розвитку літературної традиції протягом VI-X ст. Крім того, в статті характеризується творчість низки найбільш відомих тогочасних письменників, теологів та істориків.

Переходячи до висвітлення й аналізу формування латино-лангобардської літератури в межах поширення християнської церковної традиції, необхідно відзначити, що наприкінці 60-х років VI ст. геополітична ситуація на теренах Західної Європи продовжувала змінюватись. Велике переселення народів перейшло у свою останню, завершальну стадію. У квітні 568 р. в Італію, на чолі великого племінного союзу германських, сарматських, болгарських і слов'янських племен, вторглися лангобарди (належали до свовської групи германців), витіснені з Півночі (Скандинавії) гепідами та аварами. Не купка озброєних воїнів, а цілі номади, з жінками та дітьми, керовані своїми вождями, заволоділи Італією (на той час нею управляв візантійський полководець Нарсес (555-568), ставленник імператора Юстина II), розселяючись на силоміць захоплених територіях. Варварські розселення узгоджувалися з незалежними від римських територіальних розподілів кровними та племінними зв'язками. Очевидно, як констатує І.Голєніщев-Кутузов, ніяких розподілів землі з підкореним місцевим населенням, як це робилося бургундами і остготами, не здійснювалося [73, с.130].

Навала, очолювана королем Альбоїном (565-573), супроводжувалась стратами і конфіскаціями майна й доволі швидко призвела до витіснення римських землевласників-лагифундистів із захоплених лангобардами частин Італії. Падуя і Кремона були повністю знищені, Павія та Верона пограбовані. Варвари, як розповідається в *“Історії лангобардів”* Павла Диякона, *“убивали священиків, грабували церкви, руйнували міста, винищували мирних жителів, зайнятих роботою на своїх полях”* [46, с.139]. За свідченням бургундського хроніста Марія з Аванша, *“перебита була значна кількість не лише знатних римлян (seniores), але й людей середнього статку”* [44, с.52].

В 594 р., коли лангобарди короля Агілुльфа (колишнього туринського герцога 591-616), після недовгого і з великими труднощами укладеного миру, знов підійшли до стін Риму, папа Григорій I (590-604) такими словами промовляв із церковної кафедри про тяжкий стан Італії: *“Усюди, куди поглянемо, - горе, звідусіль чути стогін і крик. Наші міста, наші твердині - в руїнах, поля спустошені, земля перетворена на пустелю. Не видно хлібороба в полі, нікого майже не залишилося в містах, а якщо хто й вцілів від винищення, то й ці поодинокі щодня і невпинно гинуть і гинуть від вбивств... Одні відведені в полон, інші скалічені, треті безжально вбиті - от що ми бачимо навколо себе... Рим, цей колишній володар світу - чим став він тепер? Покинутий своїми громадянами, пограбований ворогами, він тепер - лише купа руїн. Що сталося з його сенатом? Де народ його? ...Сенату немає, народ загинув і гине щодня, будинки в руїнах... І те, що ми нині бачимо в Римі, тепер повсюди - спустошення, руйнування і голод”* [25, с.91-92].

Конфіскація земель великих власників призвела до перерозподілу усього сільського населення, яке залежало від землевласників, і до збільшення кількості людей, особисто вільних, але залежних через поземельні відносини від латифундистів та магнатів. У цей розряд увійшли не лише колони, римські раби, дрібні власники й орендарі, а й лангобардські альдії, лангобардські раби і лангобардські землевласники, які розорилися [73, с.131]. Разом з тим, потрібно зазначити, що лангобарди селилися переважно у сільській місцевості кровноспорідненими громадами фарами. Ці

*Закінчення. Початок статті див. у №XX журналу

фари були звільнені від податків; натомість римляни обкладалися і податками, і повинностями, й отримували статус підвладних *tributarii*. Земельні магнатерії були скасовані [81, с.275].

Різні верстви залежного населення поступово зливаються у загальну масу напіввільних “*оброчних*” власників. За їхній рахунок створюються та опиняються в руках світських і духовних осіб величезні “*майнові комплекси*” нерухомості, однак при цьому зберігаються дрібність господарства і розрізненість користування землею. Як показало вивчення науковцями-медієвістами джерел VI-X ст., різні форми земельних відносин і оренди розвивалися в лангобардській Італії “*майже винятково на римській основі, згідно римських юридичних норм*” [81, с.273]. Якщо за остготських королів була збережена структура римської адміністрації, лангобардське завоювання зруйнувало систему центрального державного управління. Керівні функції розподілились, і досить довільно, між герцогами (колишніми племінними вождями; найвпливовішими стали герцоги Павії, Фріуля, Мілана, Брешиї, Бергамо, Трієнто, Сполето, Падуї, Кремони і Мантуї), між королівськими намісниками (гастальдами) і дружинниками (газіндами). Всі вони переслідували не стільки спільні державні інтереси, скільки приватні корисливі цілі; урядова влада стає засобом особистого збагачення. Особливо страждало місцеве населення від насильств і бешкетувань мілітарних дружин, які мали право тримати не лише королі, принци та герцоги, але навіть приватні особи [81, с.275].

В жодній із заснованих варварами держав внутрішня роздрібленість згодом не досягла такого рівня, як в королівстві лангобардів. Єдність підривалася безперервною боротьбою між королями й могутніми герцогами, які протягом усього двохсотлітнього панування лангобардів у Італії виступали традиційними антагоністами королівської влади. Крім самого королівства (зі столицею в Павії), утворилися майже незалежні від павійських правителів герцогства Беневент і Салерно, які їх пережили, і котрі мали тісні зв'язки з візантійським чиновництвом у Південній Італії [96, с.37].

Серед істориків, зарубіжних та вітчизняних, дотепер немає однастайності у питанні про те, яким чином у процесі становлення феодалізму в Італії відбувався соціогенез германських і романських етнічних елементів. Незважаючи на низку наукових праць, присвячених проблемі ставлення германців до спадщини римської цивілізації, не можна не визнати, що перед сучасними дослідниками залишається “*велике поле діяльності, багато в чому - справжня цілина*” [96, с.14]. У цілому ж можна констатувати: сила римських традицій - плебейських, культурних, правових - була в пізньоантичній Італії настільки сильною, що з часом не могла не здійснити вплив на переможців і на процеси феодалізації італійського суспільства [73, с.130]. Навала лангобардів зруйнувала багато центрів латинської освіти і призупинила не менш, ніж на сторіччя, культурну діяльність в містах Північної та Центральної Італії. Одним з її наслідків був також занепад культури у західних провінціях Візантійської імперії [96, с.38].

Під кінець VI ст. під владою Візантії залишилися Равеннський екзархат - місцеперебування імператорського намісника, Рим із прилеглою до нього областю (т.зв. Римський дукат), Південна Італія та Сіцилія [96, с.35]. Однак сил візантійських гарнізонів було недостатньо, щоб захистити італійські міста і села від лангобардських загонів, які регулярно вторгалися у візантійські володіння й грабували мирне населення [96, с.36]. В 565 р. останній латинський поет, який належав до великої риторичної школи, Венанцій Гонорій Клементій Фортунат (народився біля Тревизо у 540 р.), залишає Равенну, де він здобув освіту, і вирушає у меровінзьку Галлію. Там Венанцій зустрічає людей, здатних розуміти його вчені вірші. Місцеве населення складається не лише із залишків галло-римської аристократії, але також із франків, які добре володіють латинською мовою. Навряд чи варто визнавати вірним свідчення Григорія Турського про повний занепад культури в Галлії у ті часи [26, с.101].

У Метці Фортунат складає гімн, де вітається перехід з аріанства у нікейство вестготської принцеси Брунгільди, а пізніше довгу епіталаму з нагоди її одруження з королем франків Сигебертом I (561-575). Італієць щедро розплачується поетичними дарунками з єпископами всіх франкських міст, які виказали йому гостинність, у тому числі з главою паризького кліру Германом. Фортунат був дружній з єпископом Туру Григорієм (540-594), навчав граматиці Хлотаря II (584-629), був близький із сімейством короля Хільперика I (561-584) [73, с.78]. Оточений турботами двох дам-черниць з королівського тюринзького дому, Венанцій майже

двадцять років прожив у Пуатьє (Ває), повністю присвятивши себе літературній творчості. Останній його вірш датується 591 роком. Помер він близько 600 р. єпископом міста, яке стало його другою батьківщиною [73, с. 78-79].

Більшу частину поетичної спадщини Венанція Фортуната становлять вірші з нагоди - епігалами, епітафії, вдячні гімни, послання й т.п. Від віршів Еннодія та сучасної йому поетичної "продукції" твори Фортуната відрізняються ліризмом і радісною просвітленістю. Поет з'являється у своїх віршах як людина чутлива та ніжна, сповнена милосердя й жалю. Зазвичай, він зв'язаний узами дружби і симпатії з тими особами, яким адресовані його віршовані послання [73, с. 79].

Прикладом може слугувати окрема присвята графу Бодегізілу, вміщена у поемі про королеву Теудехільду:

*"Навіть коли в убогих грудях я таїв би словесне море,
Граф Бодегізіл, тебе я б не зміг вихвалити.
Благодіяння твої всі думки мої захопили,
І, забуваючи себе, бути я бажую твоїм.
Лише удостоївся я пізнати твій милостивий образ,
Мова твоя, немов слей, знов пожвавила мене.
Солодкою бесідою своєю наситив ти моє серце,
Удосталь годуючи його щедрими стравами слів.
Годують інших людей лише однією тілесною їжею,
Досита годуєш мене їжею духовною ти.
Так неможливо фалерн підсолодити ситою медовою,
Як тішить мою душу трапеза твоя.
Який втішливий ти для тих, кого здавна любиш,
Якщо мене за одну годину в друга свого перетворив?"* [20, с. 159].

Щирість і лірична окраса творів Фортуната, спрямованість їх до почуттів читача пояснюють значний вплив його поезії на французьких, ірландських та англійських поетів наступних століть, особливо Каролінзької епохи. Беда Досточтимий рясно цитує Венанція в трактаті "Художня метрика". Павло Диякон присвячує його пам'яті епітафію у віршах. Поетичні твори Венанція Фортуната знаходили собі читачів до кінця XI ст. Вони були надруковані у XVI ст. і мали значний успіх у поетів пізнього Відродження [101, с. 399]. Метричні форми Венанція, тим не менш, не відрізняються великим розмаїттям. Улюблений його розмір, яким він володіє з віртуозною легкістю, - дистихи. Сапфічні строфи, трохеїчні септенари і ямби зустрічаються у нього рідко. Крім метричних, він складав також ритмічні вірші [101, с. 399]. Фортунат був добре обізнаний у латинській християнській поезії, але грецької він, очевидно, не знав. Образи Фортуната свіжі, порівняння часто породжені власними реальними спостереженнями. Латина його відхиляється від класичної, в ній нерідко зустрічаються народні вислови й галльські діалектизми [101, с. 400].

Поема Фортуната про св. Мартіна являє собою віршований переклад Життя, складеного Сульпіцієм Севером (347-403). У дистихах поеми Фортунат вдається до гри словами, звукопису, користуючись для оформлення християнського сюжету традиційними прийомами латинської риторики. Печать століття лежить на цьому віршованому Житті, яке, за визначенням О. Шишкова буває у набагато більшому ступені, ніж його прозаїчне джерело, описом чудес, котрі творяться святим [100, с. 275].

У той час як Венанцій Фортунат мандрує містами Галлії, дивуючи кліриків і франків, які прилучаються до латинської культури, невимушеною легкістю своїх віршів та придбаною в равеннській школі ерудицією, інший утікач з Равенни, Магн Аврелій Кассіодор (480-575), сховавшись від тогочасного лихоліття у тиші римського маєтку поблизу Тарентської затоки, поринає у спогади і перепис стародавніх рукописів. Захоплений шанувальник римської державності, який спрямовував протягом декількох десятиліть політику остготських правителів Італії, в останні роки життя перетворюється на ченця-бібліотекаря, родоначальника багатьох поколінь антикварів, лібраріїв і скрипторів західноєвропейського Середньовіччя [65, с. 104]. Останній римлянин-інтелектуал заснував першу середньовічну майстерню письма, через діяльність якої реалізовував на практиці поєднання античних та християнських культурних

традицій [65, с.105]. Однак у цей найтяжчий в історії країни період, коли вона шматувалася лангобардами, взяв гору і утвердився інший напрямок; головним його надихувачем став єпископ Рима - вже згадуваний папа Григорій I [97, с.2]. Для цього напрямку Кассіодорова доктрина мирного співіснування різних ідеологій виявилась неприйнятною.

“До чого вся ця убогість мирських знань, - читаємо у Пролозі одного з Житій VII ст., - і яку користь можуть принести нам роз'яснення граматиків, котрі здатні скоріше розбещити нас, ніж наставити на шлях істини? Чим можуть допомогти нам міркування філософів Піфагора, Сократа, Платона і Аристотеля? Що дадуть пісні нечестивих поетів - Гомера, Вергілія, Менандра - читаючи їх? Яку користь, запитую, принесуть християнській родині Саллюстій, Геродот, Лівій, історики-язичники? Чи можуть Гракх, Лісій, Демосфен і Туллій суперничати своїм ораторським мистецтвом із вченням Христа? У чому корисні нам вигадливі вигадництва Флакка, Солона, Варрона, Плавта, Теренція, Цицерона, Сенеки” [78, с.446].

Це напрямок середньовічної культури, який знаходив прихильників протягом усієї її історії, різко поривав з мирською язичницькою мудрістю, протиставляючи їй *“освічену невченість”* святих подвижників, наділених міцною вірою і християнськими чеснотами [67, с.19]. Латинська агіографічна література, яка досягла величезного поширення у VI-VIII ст., опікувалась звеличенням цього нового героя, покликаного до життя надзвичайним розвитком у ці сторіччя соціальних потрясінь і духовних переваг монастирського укладу. Наприклад, в одній лише Ірландії у VI ст. налічувалося до тисячі монастирів [99, с.184].

Мабуть, жоден з письменників раннього західного Середньовіччя не привертав до себе більшої уваги дослідників, ніж Григорій I. Йому присвячені численні дослідження дореволюційних вчених - Ф.Успенського [97], А.Пономарьова [87], А.Садова [95], В.Певницького [88], де містяться цікаві аналітичні твердження; деякі з них на концептуальному рівні не втратили свого значення й до нині.

Відомий радянський медієвіст О.Добіаш-Рождественська віддала кілька років праці вивченню найрідших кодексів з текстами Григорія, які зберігаються в рукописному відділі Петербурзької публічної бібліотеки. Літературна діяльність Григорія Двоєслова вплинула на розвиток різних жанрів середньовічної літератури, в першу чергу - латинської, крім того й на національних мовах. Особистість папи Григорія I та легенди, які створилися навколо неї, стали темою багатьох прозаїчних і поетичних творів, наприклад, поеми німецького мінезінгера кінця XII ст. Гартмана фон Ауе *“Григорій на камені”*, у якій було використано латинське Житіє, складене у Франції в IX ст. [73, с.136].

Найдавніші відомості про життя й діяльність Григорія містяться у десятій книзі *“Церковної історії франків”* сучасника папи, Григорія Турського, у другій книзі *“Церковної історії англів”* Беди Досточтимого (672-735) і в життєписах, написаних істориками Павлом Дияконом (720-797) та Іоанном (809-874) [73, с.136]. Григорій народився в 540 р. у старій римській патриціанській родині Аніціїв, кілька поколінь якої були пов'язані із Церквою (його пращур Фелікс IV був папою, а батько, як згодом і він сам, - одним із семи міських дияконів). У віці 30 років Григорій призначається імператором Юстином II (565-578) на посаду префекта Рима. Залишивши світську кар'єру, Григорій усамітнюється в монастирі, влаштованому ним у родовому палаццо, де готується до місіонерської діяльності на Британських островах [73, с.137].

Ідея про навернення до християнства варварів володіла ним усе життя і стала однією з домінуючих у його письменстві. Більше шести років Григорій провів у Константинополі в якості папського апокрисіарія але всі його зусилля домогтися від Візантії допомоги Італії проти лангобардів виявилися безуспішними. Незважаючи на довге перебування у столиці Імперії, Григорій так і не вивчив грецької мови; за власним його визнанням, грецької він не знав [95, с.11].

В 590 р. римський сенат, клір і народ обирають його папою замість померлого від чуми Пелагія II (579-590). В епітафії Григорій названий *“консулом Божим”*; сам він говорив, що не знає, чи вважати себе єпископом чи світським правителем. *“У цей час, - писав він, відхиляючи недостатньо на його думку політично досвідченого і розумного кандидата на неаполітанську єпископську кафедру, - єпископ повинен вміти піклуватися не лише про порятунок душі, але й про зовнішню користь і безпеку настви”* [25, с.109]. Папа бере на себе керівництво

національною обороною, розрахунками з військами, організацією міської міліції, втручається в область прав екзархів і військових трибунів, а також у дипломатію, вступаючи часто у сепаратні перемовини з лангобардами про умови миру і викуп полонених. Григорій, крім того, бере діяльну участь в організації оборони Неаполя, Південної Італії, Сардинії, Корсики та Сицилії, де існували величезні маєтки (патримонії) Римської Церкви, що забезпечували її потреби у продовольстві і які були матеріальною базою її могутності [97, с.28].

Григорій вітає улесливими посланнями сходження на престол візантійського імператора Фоки (602-610), простого центуріона, узурпатора, який розчистив собі шлях до влади кривавими злочинами, і одержує від нього визнання (в 602 р.) верховенства Риму над всією Західною Церквою [97, с.32-33]. До цього ж періоду бурхливої та різноманітної діяльності Григорія Двоєслова відносяться всі його твори: “Гомілії на книгу Іезекіїля” (593 р.), “Діалоги про життя італійських отців” (593 р.), коментарі на книгу Іова, розпочаті ще у Константинополі й завершені в 597 р., “Пастирське правило” і значна частина його обширного листування [88, с.150].

Першим самостійним опусом латинської агіології стало “Житіє Павла Фіваїдського” Ієронима, написане під впливом “Життя святого Антонія”, котре його автор, Св. Афанасій Александрійський (295-373), привіз у Рим близько 340 р. [93, с.134]. Навернення у християнство в IV-VII ст. германців (готів, франків, англосаксів, лангобардів) викликає потребу в літературі, доступній сприйняттю варварами, які звикли до епічних героїчних пісень та оповідей. Автори Житій, ліро-епічних гімнів агіологічного характеру і проповідники-місіонери починають користуватися прийомами народно-поетичної творчості. Відбувається процес взаємовпливу фольклору варварських народів і латинської літератури, взаємопроникнення сюжетів, образів, ідеологічних уявлень [93, с.134]. На час діяльності Григорія I латинський житійний жанр має вже певні традиції, які остаточно формуються у його творчості. “Діалоги про життя італійських отців і про безсмертя душі” [25] стають найпопулярнішим опусом Середньовіччя. Багато ситуацій з цієї книги та оригінальних епізодів будуть повторені в “Золотій легенді” Якого з Ворагіні (XIII ст.), у Життях Св. Франциска Асизького (1181-1226) та Св. Бернара Клервоського (1090-1153) і в аналогічних творах на латинській і національних мовах [83, с.80].

Для своєї історичної доби це була книга, безсумнівно, актуальна; вона торкалася тем, що хвилювали італійців VI ст. і цілком відповідала умонастрою епохи. Місце її дії - Італія, де панують готи, гуни, вандалі і лангобарди. Лише іноді дія переноситься за межі Італії, але і в цьому випадку головними героями розповідей Григорія виступають співвітчизники автора. У Північну Африку він вирушає слідом за єпископом Ноли Павліном і його співгромадянами, вивезеними у полон вандалами. В Іспанію він здійснює подорож, щоб розповісти про успішну місіонерську діяльність при дворі вестготських королів свого близького друга Леандра. Попередники Григорія на Римській єпископській кафедрі Іоанн II (533-535) і Агапіт I (535-536) творять чудеса у Греції під час короткої зупинки на шляху до Константинополя, куди відпливають із політичною місією до імператора Юстиніана [83, с.81]. Цілі “Діалогів” були певною мірою полемічні. Григорій відхиляє думку тих, хто вважав, що в тогочасній італійській дійсності перевелися герої та мученики у порівнянні з великою кількістю таких християн, які з’являлися в епоху гонінь. Понтифік створює образи подвижників свого часу - місцевих італійських святих, збуджуючи у читачів почуття, які можна назвати “національно-патріотичними”. Звеличуючи місцевих подвижників, Григорій надихався “Діалогами” Сульпіція Севера, де містилися захоплюючі похвали патрону Галлії Св. Мартіну [83, с.81]. Север порівнював першого галльського святого із пророками та апостолами і прямо говорив про свій намір довести, що його герой “не лише дорівнює східним подвижникам силою чудотворень, а й перевіряє їх” [43, с.305]. “Діалоги” Григорія, як і опус Григорія Турського, стали зразками для творів місцевої агіології, які з VII ст. почали масово з’являтися в різних європейських країнах [83, с.81].

Книга Григорія наповнена описом чудес, які творяться святителями-італійцями. Скелі розкриваються, і з них починають бити джерела; ріки міняють свої русла; за молитвою сестри Св. Бенедикта Нурсійського (480-550) Схоластики, яка хоче продовжити побачення із братом, розверзається небо і потоки дощу з гуркотом грому та блискотінням блискавок падають на землю. Порожні посудини раптом наповнюються оливковою олією та вином; сліпі прозрівають,

хворі залишають у доброму здоров'ї свої ліжка; відрубана за наказом остготського короля Тотіла (541-552) голова єпископа Перуджи знов приростає до тіла й т.п. [25, с.239].

Все це відбувається у цілком реалістичних побутових умовах, і сусидить із живими історичними картинами. Щоб створити враження повної вірогідності часом цілком фантастичних розповідей, Григорій *“обсталяє”* свою розповідь з документальною докладністю. Він називає міста, селища, монастирі, де відбувалися описувані ним події та чудеса, вказує дати й імена людей, більшою частиною очевидців, чиїми повідомленнями він скористався [74, с.213]. Однак автор залишає за собою право стилістичної обробки зібраних ним даних. *“Попереджаю тебе, - говорить він своєму співрозмовникові Петру, - що при описі деяких подій я буду утримувати одну думку джерела, а при описі інших - і думку, і самі описи. Оскільки якби я став усе розповідати власними словами тих, від кого я почерпнув відомості, у моєму слові, як у письменника, вийшла б нерівність від внесення спрощеної неприкрашеної розповіді деяких осіб”* [25, с.189-190]. Григорій цінує у будь-якого автора *“ясність та вишуканість”* мови [25, с.190].

Літературознавці ХІХ і початку ХХ ст. любили писати про наївну простоту автора *“Діалогів”*, про його легковір'я та схильність до марновірств, поширених у те століття. Ці судження вірні лише частково, оскільки походили від ототожнення з письменником образів його оповідачів і героїв. При простодушності тону розповіді, *“Діалоги”* - твір аж ніяк не такий простий, як здається на перший погляд [77, с.203].

В *“Діалогах”* присутні мов би декілька планів завдяки тому, що все, що в них відбувається, подається через сприйняття різних за інтелектуальним рівнем і поглядом осіб. Автор послідовно й цілком свідомо прагне досягнення поставлених ним цілей, використовуючи для цього і свою письменницьку майстерність, і свій досвід проповідника. Він вміло виховує моральне почуття у читачів, виховує не стільки словесними сентенціями, скільки за допомогою живих і барвистих прикладів, здатних впливати на *“слабкі розуми, які не переконуються доказами”* [25, с.194]. Більш глибокому та витонченому проникненню в зміст, котрий пропонується, вчить голос автора, який коментує події. Так само, як у своїх проповідях, Григорій вдається у *“Діалогах”* до багатоголосся. Він надає можливості висловитися різним людям і думкам, потім терпляче їх розбирає, але останнім, завершальним акордом звучить голос проповідника, *“який змушує всіх прийти до прийняття однієї думки”* [77, с.23].

У століття, коли вбивства, грабунки та жорстокість стали повсякденними побутовими реаліями, Григорій створює образи людей, які жертвують своїм життям, щоб урятувати з рабства співгромадян, як Павлін з Ноли, або як Санктул, який своїм мужнім спокоєм під мечем ката дивує лангобардів і переконує їх відпустити на волю бранців. *“Яка сила любові, - підкреслює автор *“Діалогів”*, - надихала його серце, коли він неубоявся ціною своєї смерті врятувати життя інших?”* [25, с.201]. Григорій не був прихильником аскетичних надмірностей; його ідеалом залишалось поєднання піднесеного і споглядального життя з діяльним життям на землі. Однак більше його цікавили діяння святих, ніж їхній внутрішній світ, хоча в авторських коментарях він закликає звертати увагу не на зовнішній бік чуда, а на внутрішній [25, с.204].

По закінченні, *“Діалоги”* негайно були відіслані автором у Павію, лангобардській королеві Теоделінді, яка нещодавно прийняла католицтво. Багато епізодів книги не залишають сумнівів у тому, що Григорій Двоєслов розраховував на її поширення в середовищі завойовників Італії. За словами А.Смірнова, подвижники Григорія були *“справжніми героями в суто варварській традиції і кращих проповідників релігії духу серед чуттєвих напівдикунів не можна собі й уявити”* [92, с.340]. Вони незмінно здобувають перемогу над варварами, якщо не в цьому житті, то в майбутньому. У тремтінні від могутності їхньої влади, *“кровожерливі готи Цалла і Тотіла падають на землю й схиляють свої жорстокі шиї до стоп святих”* [25, с.232]. Бенедикт, сидючи *“приборкує лютість та змушує тріпотіти від страху лютого гуна Лжетотілу”*, а сам Тотіла (він найчастіше за інших варварів фігурує в *“Діалогах”*), спілкуючись із єпископами Сабіном, Кассієм та Руфіном, *“і бачачи їхні великі чесноти”*, упокорюється *“і вчиться прикладу лагідності”* у ведмедя, який замість того, щоб роздерти кинутого йому єпископа Карбонія, починає спокійно лизати ноги своєї жертви [25, с.241-243].

Всі герої Св. Григорія, за винятком одного єпископа Ноли, “який володів даром красномовства і був добре обізнаний у світських науках”, - люди часто зовсім неписьменні [25, с.247]. Ця обставина наполегливо підкреслюється святителем, і не лише по відношенню до людей простих. У другій книзі “*Діалогів*”, цілком присвяченій життєпису Бенедикта з Нурсії, сказано, що святий, який походив зі шляхетного сімейства, не захотів займатися вільними науками, які вивчав на вимогу батьків [25, с.248-249].

Мудрість серця цих “невчених мудреців”, їх “освічене невігластво” і словесна недотепність протиставляються “нашому вченому знанню”, тобто знанню освічених людей, до яких зараховує себе і автор. Не можна забувати про те, що сучасниками Григорій сприймався як людина надзвичайно освічена. Ісидор Севільський у творі про знаменитих мужів у захваті писав, що Григорій “володів такою силою знання, що не тільки в його час не було нікого, рівного йому за вченістю, але й у наступні часи ніколи не буде” [78, с.423]. Вторячи Ісидору, Ільдефонс Толедський із захопленням запевняв, що він “перевершив Св. Антонія подвижництвом, Св. Кипріяна - красномовством, блаж. Августина - вченістю” [78, с.423]. Ці гіперболічні судження можна пояснити загальним занепадом культури у VII-VIII ст.

Остання, четверта, книга “*Діалогів*”, являє собою поетичну подорож у “поза межні” області, започатковуючи довгий ряд середньовічних легенд-видінь, наприкінці якого стоїть “*Божественна комедія*” Данте Аліґ’єрі (1265-1321). Пекло та рай зображуються Григорієм у живих, доступних чуттєвому сприйняттю образах. І місце мучень, і житло праведних знаходяться поруч; їх відокремлює лише ріка, через яку перекинуто невеликий міст. Детального зображення пекла і пекельних мук Григорій не дає. Пекельне полум’я ідентифікується ним із цілком матеріальним вогнем вулканів. Найважче з покарань - позбавлення надії [25, с.297].

Як помітив ще А.Пономарьов, для опису устрою небес Св. Григорій користується політичною римською термінологією. Мешканці їх називаються “*громадянами*”, вони утворюють “*духовну республіку*”, у якій янголи є консулами [87, с.312]. В есхатологічному вченні Григорія (воно знайшло своє відображення в “*Діалогах*” і в книгах “*Moralia*”) немає ні філософської, ні богословської стрункості; воно багато в чому нечітке і втілене у формі оповідань та розповідей про чудесні явища з потойбічного світу. Погляди Св. Григорія Двоєслова визначили догматику західного Середньовіччя, але вони, разом з тим, демонструють ознаки стагнації богословської думки. Григорій спрощує і вульгаризує Августина, і з цим “*середньовічним августинізмом сполучає реалістичні уявлення народної релігії про історію світу, Божество, небо і пекло*” [93, с.158].

Латинська проповідь формується як оригінальний жанр у V-VI ст. Вона багато в чому відрізняється від грецького церковного красномовства. У ній немає ні парадоксальних догматичних міркувань добре обізнаних у діалектиці східних проповідників, ні жагучої сили їхнього викривального пафосу, ні особливих містичних глибин [73, с.143]. Її основна мета - релігійно-моральне виховання народів напівязичницької Європи, ознайомлення слухачів з елементарними приписами і сутністю християнства. Звідси, як зазначає І.Голєніщев-Кутузов, її спокійний практичний тон і увага до обставин реального життя, звідси її нехтування настільки улюбленими греками риторичними прикрасами, прагнення до простоти у викладі, бажання зробити думку проповідника доступною найнеосвіченішим розумам [73, с.143].

В “*Бесідах на Євангелія*”, в “*Гоміліях на Іезекіля*” та ін. Св. Григорій відмовляється від ораторських прийомів античних риторів. Мистецтву проповіді, вмінню “*перейматися думками юрби, яка репетує; щоб потім сказати те, що могло би бути сприйняте неосвіченим народом і змусило усіх прийти до прийняття однієї думки*” [25, с.275], він вчиться у авторів біблійних книг, насамперед - у Екклесіаста. Проповіді Григорія носять характер повчальних бесід, в них відсутній ораторський пафос. Деяка їхня камерність, можливо, пояснюється тим, що Григорій не мав особливого ораторського хисту - відомо, що у нього був слабкий хворобливий голос і через часті нездужання він віддавав перевагу проповідям у письмовій формі [97, с.246].

У своїх проповідях папа Григорій I, тлумачачи тексти Старого і Нового завітів, часто вдавався до алегоричного методу. Алегорії його в цілому досить довільні та поверхневі. Так,

наприклад, в *"Moralia"* на книгу Іова, він пропонує бачити в Іові прообраз Христа, його дружину приймає за тріумфуючу хтивість і похить, в друзях бачить еретиків, а в семи синах Іова - сім дарунків Духу Святого. Втім, від подібного примітивного середньовічного алегоризму не міг звільнитися повністю і Данте. У Гоміліях на Іезекіїля (усього їх 22) автор тлумачить в апокаліптичному дусі таємничі видіння біблійного пророка, підтримуючи у своїй аудиторії - римлянах, котрі потерпають від чуми, повені, голоду і свавілля лангобардів, очікування кінця світу. Остання із проповідей цього циклу читалася в 593 р., під час облоги Рима Агілульфом (591-616), коли римляни з жахом спостерігали, як лангобардські воїни вели в полон їхніх співгромадян, зв'язаних мотузками за шиї [97, с.246]. *"Бесіди на Євангелія"* майже цілком були включені у *"Гоміліарій"* Павла Диякона, складений за наполегливою вимогою Карла Великого, і стали еталонними зразками для церковної проповіді. До книг Григорія зверталися не тільки латинські церковні письменники, але й письменники та поети цивільні. *"Діалоги"* були перекладені на грецьку папою Св. Захарієм (741-752) у середині VIII ст., церковнослов'янською - очевидно у XI ст., оскільки цей твір відомий авторам найдавніших слов'янських Прологів, французькою - в XII ст. [97, с.247].

Епістолярна спадщина Св. Григорія велика: збереглося близько 850 його листів, що є важливим джерелом для реконструкції культурної атмосфери епохи і подій італійської історії VI ст. [95, с.22]. Мова послань Григорія, як і інших його творів, відображає зміни, що відбулися в латинській мові Італії. Граматична правильність не мала для нього особливого значення. У своїй літературній практиці він виходив з переконання в тому, що мова змінюється та розвивається, і не пов'язана нормами класичної латини. Григорій вільно користувався новими висловами або надавав старим словам нового значення, вживав форми й конструкції, античним класикам невідомі. Григорій також не боявся різких, навіть часом вульгаризованих фраз, часто застосовував алегорії, що надали його мові переконуючої сили [95, с.22]. Крім іншомовних слів, він вживав і утворені з латинських елементів неологізми. З точки зору складу і значення слів, його словник частково античний, частково пізньолатинський; на ньому лежить печатка часу та папоцезаристської християнської ідеології [95, с.24].

Твори Св. Григорія свідчать про його коливання між класичною риторикою та повсякденною мовою, у яку дедалі відчутніше проникали варваризми. Якщо у Посланнях мова його іноді піднімається до риторичного рівня (і тоді він не уникає метафор, вишуканих компліментів, гіпербол та перебільшених зворотів), то у проповідях і діалогах, призначених для широкої аудиторії, він, з дидактичною метою, звертається до простонародної мови [95, с.24]. У творчості Григорія, крім того, відбувається повна заміна античної міфології біблійною. У *"Житті Григорія Великого"*, складеному римським дияконом Іоанном, говориться, що папа заборонив клірикам читати язичницьких письменників. Однак, незважаючи на свої декларації, сам Григорій І не уник запозичень з античної літератури, щоправда, запозичення ці, включені в систему іншого світогляду, зазнали у нього переосмислення [95, с.24-25].

Наприклад, у четвертій книзі *"Діалогів"* розповідається, зі слів знайомого автора, відома історія, що є безпосереднім повторенням розповіді Клеомена із сатиричного твору Лукіана із Самосати *"Любитель неправди або Невер"*. Клеомен розповідає, як він помер, і душа його опинилась перед владикою пекла, але той велів відслати її назад, оскільки служителі пекла переплутали; їм слід було привести в пекло не його, а тезку і сусіда Клеомена - коваля [25, с.290]. Якщо грецький язичницький письменник II ст. використовував цю жартівливу історію з пародійною метою, насміхаючись та глузуючи над релігійними марновірствами, то Григорій розповідає про неї з наївною вірою в її істинність [95, с.26]. Не спромігся він перебороти повністю спадщину античної культури і у своїй практичній діяльності церковного реформатора. У реформі богослужіння, яку здійснив Григорій Великий для *"уловлення душі"* в лоно Церкви, особлива роль приділялася музиці та церковному співу. Григорій влаштував у Римі спеціальну школу півчих (подібну школу створить згодом Карл Великий). Грегоріанська школа церковної музики сприйняла музичні традиції язичництва і папі, який оголосив війну міфології античних поетів, самому довелося терпіти в месі звучання ритмів Катутлла [77, с.204].

Навернення лангобардів 614 р. у католицтво (за короля Агілульфа) сприяло їхній асиміляції з корінним римським населенням і впливу на них культурних традицій переможеного народу. Лангобарди поступово засвоюють більш високу римську сільськогосподарську техніку, ремісничі навички та практику ведення торгівельних справ. Офіційною мовою лангобардського королівства стає латина. Навіть перший запис лангобардських законів - Едикт короля Ротарі (636-652) 643 р. був здійснений не на рідній германській мові, а саме латиною. Латинською мовою лангобарди з VII ст. користуються і для запису своїх хронік, і для богослужіння, хоча їхня власна мова, за свідченням Павла Диякона, ще наприкінці VIII - початку IX ст. була у вжитку [46, с.91].

У другій половині VII ст. зароджується лангобардська література латинською мовою. Близько 671 р. невідомий автор написав *“Походження лангобардського племені”*, що через сторіччя послужить важливим джерелом для іншого історика свого народу - Павла Диякона. Стефан Магістр у ритмічних віршах (складені близько 693 р.) вихваляв володаря Павії, короля Аріперта (692-697). Бенедикт Крісп (кінець VII - початок VIII ст.), архієпископ Мілана, перекладав віршами медичні твори. В 689 р. він склав у Римі епітафію англосаксонському королю, правителю Уессекса, Кедваллі (685-689), яку будуть згодом цитувати Беда Досточтимий і Павло Диякон [73, с.151]. Лангобардська національна самосвідомість, особливо в часи короля Ліутпранда (720-744), висловлювалась не германською, а латинською мовою, щоправда у формах, які різко порушували норми класичної граматики. З даного періоду збереглися цікаві ритмічні вірші про Мілан, сповнені місцевою патріотичною гордістю. Автор з милуванням ставиться до міських старожитностей римських часів і вихваляє похованих у Мілані святих [43, с.184].

Зрештою, процес романізації іноплеменних прибульців призвів до того, що, коли панування лангобардів у Італії добігло кінця, вони, як зазначили Віллані й Макіавеллі, не мали нічого чужоземного, крім імені; вони стали італійцями й утворили складову частину нації. Останні лангобардські королі та багаті герцогські двори Беневенто, Фріуля і Сполето давали притулок і захист вчителям граматики, історикам, поетам. Не можна не підкреслити, що і Павло Диякон, учень ритора Флавіана, і його молодші та старші сучасники - лангобардо-італійські письменники, були зобов'язані своєю освіченістю латинським школам Італії, які продовжували свою діяльність навіть у найважчі для італійців часи та здійснили суттєвий культуртрегерський вплив на завойовників.

Важливі наслідки для історії Італії та всієї Західної Європи доби Ранняго Середньовіччя мало, як відомо, арабське завоювання. Від 635 р. (підкорення Сирії) до кінця VII ст. араби заволоділи Палестиною, Месопотамією, Персією, Єгиптом і Північною Африкою. З 675 р. почалися систематичні напади на Іспанію. В 713 р. була проголошена влада каліфа в Толедо; далі почалася доволі тривала експансія арабів у Південній Франції. В 720 р. араби взяли приступом Нарбонну і оточили Тулузу. Перемога Карла Мартелла (715-741) при Пуатьє 732 р. врятувала Північну Францію від арабської навали, але боротьба із сарацинами тривала і в часи Карла I Великого (768-814) [73, с.152]. У цей період Середземне море втратило свій римський, вірніше візантійський, характер. З мирного моря, яке з'єднувало Захід зі Сходом, воно перетворилося на багато сторіч у військовий кордон. Мусульманський світ, який розкинувся від Алтаю до Піреней, півмісяцем охопив Європу. Араби захопили монополію на всі торговельні та культурні зв'язки Європи з Азією. Вони швидко прилучилися до грецької культури, однак їй не підкорилися (як германці - латинській). Релігійний фанатизм перешкодив будь-якому органічному злиттю із царством ромеїв або романо-германським світом. У той же час араби сприймали культурні досягнення Персії та Індії. В економіці Західної Європи сталася глибока криза: потік золота зі Сходу припинився. Середні віки перейшли на срібну *“валюту”* [73, с.152].

За двісті років свого панування в Італії лангобарди не змогли створити потужної держави; й хоча їхні королі (починаючи від Ліутпранда та Ратіаса) значно зміцнили і розширили свою владу за рахунок могутності герцогів, а останній лангобардський король Дезідерій (756-788) прагнув об'єднати всю Італію, приборкати магнатів та герцогів, - перебороти руйнівні тенденції їм виявилось не під силу. Крім того, у них був впливовий і сильний супротивник в Римі - папа, який вступив у союз із франкськими королями. В 754 р. слабкому авангарду франків, на чолі з Піпіном I Коротким (751-768), вдалося розбити лангобардське військо. У другому поході Піпіна

справа обмежилася обходом лангобардської позиції біля Мон-Сенісу та облогою столиці лангобардських королів [73, с. 153].

Засновник нової династії Каролінгів (Піпінідів) змусив лангобардів віддати папі Равеннський екзархат і Пентаполіс (Анконську Марку) - “Спадщину святого Петра”, нібито даровану “Святому Престолу” римським імператором Константином I (цю легенду, як відомо, спростував у XV ст. італійський гуманіст Лоренцо Валла). Викликаний в Італію понтифіком Адріаном король франків Карл, син Піпіна, підтвердив цей “дарунок” [73, с. 153]. Після тривалої облоги Павії Карл захопив у полон короля Дезідерія і всю його родину, й прийняв титул короля лангобардів, поклавши край їхньому пануванню у Північній та Середній Італії. Франкське завоювання сприяло подальшій феодалізації лангобардського суспільства: росту великого землеволодіння, посиленню процесу закабалення залежного населення, встановленню системи феодально-ієрархічних відносин. Кожний похід Карла в Італію супроводжувався вивозом з країни великої кількості награваних цінностей, у тому числі й книжкових скарбів [73, с. 154].

Після перемог над саксонцями, баварцями, аварами і походів з перемінною вдачею у Північну Іспанію, де на зайнятій раніше маврами території були утворені потужні марки з Барселоною як політичним та економічним центром, Карл вирушив до Рима для захисту папи Лева III (795-816) від столичної аристократії, яка виступила проти нього [70, с. 10]. В грудні 800 р; на Різдва, Римський первосвященик напівпримусово коронував Карла імператорською короною, після чого “із вдячністю” впав до його ніг. Таким чином, була відновлена Західна Римська імперія, яка припинила своє існування в 476 р. Духовний центр Імперії розташовувався в Італії, а столиця - у франкському Аахені. Титул імператора повинен був юридично санкціонувати верховну владу правителя над володарями великих територій, захоплених франками [70, с. 11]. Згідно Верденському договору 843 р. Італію разом з імператорським титулом одержав онук Карла Великого Лотарь I (820-855). На середину X ст. династія (гілка) Каролінгів, яка правила в Італії, вимерла. У 961 р. Беренгарій II (950-961) зазнав поразки від германського короля Оттона I, в 963 р. потрапив до нього у полон, й до кінця життя перебував на засланні у містечку Вілле [70, с. 11].

Держава Карла Великого трималася силою зброї. Відносини зі Східною Римською імперією залишались прохолодними. Візантійські імператори довго не визнавали варварську “Західну імперію”. З маврами в Іспанії Карл Великий постійно ворогував. Однак з Гарун-аль-Рашидом (786-809), супротивником ромеїв, який від’єднався від халіфату іспанських емірів, Карл Великий підтримував досить жваві дипломатичні відносини. Західна Європа не мала військового флоту. Відрізана від морських шляхів на Близький Схід, Західна імперія була змушена експлуатувати земельні ресурси Північної та Східної Європи. Скарбниця Карла поповнювалася переважно шляхом військових грабунків, ніж за рахунок податків від зuboжілого населення або за допомогою торгівлі [92, с. 377].

Своїх наблизених Карл Великий зазвичай нагороджував землями поневолених племен. Він увів централізовану систему державного врядування, але поступово, за його спадкоємців, графи і маркграфі з чиновників ставали спадкоємними володарями довірених їхньому керуванню земель. Державна влада не могла забезпечити безпеку селян, які були змушені шукати захисту у сусідніх сильних землевласників. Зв’язок із центром слабнув, і вже наприкінці IX ст., за імператора Арнульфа (896-899), в Італії спостерігається суперництво окремих, майже незалежних керманічів [92, с. 377]. Типовим для цього часу стало деспотичне правління Беренгарія I (899-924), праонука Карла Великого по матері, вбитого у Вероні в 924 р. З лангобардських герцогів зберегли відносну незалежність правителі вже згадуваних Беневенто і Сполето - буферних держав між Заходом і Візантією [81, с. 464].

Не варто ані перебільшувати, ані применшувати значення Карла Великого для середньовічної західноєвропейської освіченості. Разом з тим, культурна політика Карла сприяла збереженню спадщини античної літератури. У скрипторіях, заснованих за його наказом, переписувалися рукописи латинських авторів, привезені зі сховищ Монте-Кассіно та Боббіо; він піклувався про виховання освічених людей у франкському середовищі, що мало позитивні наслідки для держав, які виокремилися з Імперії Карла Німеччини та Франції; він залучив до

співпраці відомих вчених з Італії, Іспанії, Ірландії та Британії (ірландська й англосаксонська культури досягли розквіту саме у VII ст.) [81, с.464-465].

Необхідно відзначити, що запрошені в Аахен з Італії вчителі й поети були романізованими лангобардами або ж італійцями з лангобардських міст. Серед них Петро з Пізи, який з 783 р. перебував при дворі Карла і навчав граматиці самого короля франків; далі Павлін, патріарх Аквілейський (750-802), та Павло Диякон. Павлін Аквілейський був видатним поетом свого часу. Він писав головним чином ритмічні вірші з асонансами. Доречно підкреслити, що за Каролінгів ритмічна поезія досягла досконалості. Прикладом може слугувати виразний епічний вірш *“Про перемогу Піпіна, короля Італії, над аварами”*, створений 781 р. Не менш цікавою є пісня на смерть Карла Великого, написана з народними алітераціями у формі заплачки:

*“Зі сходу сонця до узбережжів західних
Плач стискає вірнопідданих серця.
Горе мені, грішному!
Народів ратних полчища заморські
Відвідав смуток, прикрість превелика.
Горе мені, грішному!
Римляни, франки, всі христолюбиві
Сумом сповнені, тяжким зітханням.
Горе мені, грішному!
Діти й старці, і святі єпископи,
І матрони плачуть про кончину кесаря.
Горе мені, грішному!
Не всихають їхні потоки слізні,
Весь світ ридає про загибель Карлову.
Горе мені, грішному!..”* [43, с.306].

Отже, немає сумніву в тому, що за латинською ритмічною літературою Раннього Середньовіччя стояла пісня, складена народною мовою германською або романською. Разом з тим, в епоху саме Каролінгів та Оттонів (IX-X ст.) зародилася західноєвропейська епопея на народних мовах, відома з пам'ятників XI та XII ст. [100, с.319]. В *“Історії лангобардів”* Павла Диякона містяться епічні легенди, які не створили в Італії епосу, але глибоко проникли в італійську літературу. Відгомін цих легенд можна знайти у Джованні Боккаччо (1313-1375), в ранній гуманістичній трагедії та у Альфієрі, зокрема, в легенді про Розамунду [77, с.213].

Серед італійців, які входили до складу *“інтернаціональної”* аахенської *“Академії”*, виділявся своїми різнобічними пізнаннями та даруваннями Павло Диякон. Він походив зі знатного лангобардського роду, одержав ґрунтовну всебічну освіту спочатку у Фріулі, потім у Павійській школі, де крім вільних наук викладалося правознавство. При дворі Дезідерія Павло виконував обов'язки нотарія, історіографа та вихователя доньки короля (згодом герцогині Беневенту) Адальперґ, яка стала однією з найосвіченіших жінок свого часу [74, с.171]. На її прохання фріульський вчений написав *“Римську історію”*, в основу якої поклав брєвіарій Євтропія, доповнений даними з історичних творів Орозія, Йордана, Фронтіна, Григорія Турського, Беди Досточтимого та ін. Виклад був доведений до кінця правління імператора Юстиніана. *“Римська історія”* Павла Диякона користувалася в середні віки популярністю і навіть витиснула з обігу сам брєвіарій Євтропія.

Після полону Дезідерія і загибелі держави лангобардів Павло, у віці 53 років, вступає у монастир Чівате. Тут він викладає в школі й перекладає віршами другу книгу *“Диалогів”* Григорія Великого - Житіє Бенедикта з Нурсії. *“Похід”* Павла Диякона на південь, у Монте-Кассінське абатство (близько 779 р.), був, очевидно, також викликаний міркуваннями політичного характеру - фріульським повстанням проти франків і репресіями, які почалися після нього [74, с.173]. Через кілька років він адресує королю Карлу (через Петра Пізанського) довге віршоване клопотання про помилування. У цьому посланні йдеться про важку долю, яка *“огорнула”* всю родину фріульського письменника. Його брат, котрий потрапив до Франкського королівства, вже довгі роки сидить у в'язниці; його невістка, вигнана з дому із чотирма дітьми, тягне

напівзлиденне існування; сестра, яка стала черницею, осліпла від горя та сліз. З великою щирістю та хвилюванням розповівши про нещастя рідних та про свою безмірну скорботу, поет молить Карла виявити милосердя [43, с.338]. Відкритість почуттів у цьому елегантному проханні незвична для стриманого відносно власних переживань Павла Диякона.

На кілька років лангобардський письменник потрапляє у коло культурних починань Карла Великого. За роки, проведені при дворі в Аахені (783-787), він створив чималу кількість епітафій багатьом дамам з королівської родини, акровіршів та послань; обмінювався з майбутнім імператором люб'язними віршованими епістолами (від імені Карла їх складав Петро Пізанський, оскільки сам Карл був неписьменний); для підняття рівня проповідницьких навичок кліру створив за дорученням Карла хрестоматію (компендіум у двох книгах) кращих зразків церковного красномовства [74, с.174]. Прикладом і керівництвом для авторів серії праць з історії місцевих абатств та єпископств, що вдосталь *“тиражувалися”* у каролінзьку епоху, стане *“Історія Мецьких єпископів”* Павла Диякона. Для її складання італійський вчений опрацював велику кількість грамот та інших документів з єпископальних архівів [74, с.174].

Серед віршів Павла Диякона переважають морально-дидактичні та описові; в останніх змальовані пейзажі Італії, за якою поет не переставав сумувати в чужих краях. Поет щиро воздає хвалу природі Північної Італії; околиці ломбардського озера Лаго ді Комо здаються йому найчудовішим куточком землі:

*“Вічно весна над тобою: підперезаний ти дереном зеленим.
 Ти перемагаєш мороз! Вічно весна над тобою!
 Серед олив плодоносних оточений лісистою каймою,
 Вічно багатий ти листям серед олив плодоносних.
 Ось дозріває гранат, у садах твоїх радісно стигнучи,
 У заростях лавра ховаючись, ось дозріває гранат.
 Мирта кущі запашині кистями струмлять аромати,
 Радують блиском листя мирта кущі запашині.
 Запахом їх переміг, тільки-но з'явився персик,
 Всіх же, звичайно, лимон запахом їх переміг”* [43, с.340].

Дослідник поетичної спадщини фріульського поета А.Смірнов вказував на зв'язок його творчості з Вергілієм та Овідієм, а також Євгенієм з Толедо, і особливо з Марціалом, рукописи яких привіз до двору Карла Великого іспанець (вестгот) Теодульф [92, с.338]. Не можна не відзначити спільності літературних симпатій поетів каролінзького гуртку. Його члени з'їхалися до столиці франкської держави з різних кінців Європи. Ця спільність виникла з єдиної системи середньовічної освіти. Її хоча у переліку обов'язкових шкільних знань тієї епохи християнська література переважала над античною, класики займали в системі навчання чимале місце [92, с.340]. Без знання класиків не мислилась тогочасна освічена людина. З життєпису Алкуїна (735-804) відомо, що в дитячі роки, будучи вихованцем кафедральної школи Йорка, він з більшим задоволенням читав Вергілія, ніж Псалтир. І якщо суворий абат Алкуїн згодом забороняв своїм учням захоплюватися читанням *“Енеїди”*, то Алкуїн-письменник у трактатах [1, с.258; 2, с.259] і листах рясно цитував свого улюбленого поета, і наслідував йому у своїх віршах [3, с.265-268].

Ні дружні зв'язки в середовищі західноєвропейської вченої еліти, зібраної у Аахені, ні умовляння Карла залишитися не могли утримати Павла Диякона у Франції. Повертаючись до Монте-Кассіно, він відвідав рідне місто. За припущенням О.Добіаш-Рождественської, саме у Фріулі ним був підготовлений кодекс вибраних листів Григорія I, який призначався для абатства Корбі [76, с.137]. Рядки Вступу до листів написані, очевидно, рукою самого Павла і являють собою його єдиний, збережений до нашого часу автограф [76, с.139].

У тиші Монте-Кассіно, далеко від придворної марноти, Павло Диякон створює останній і найбільш значний свій твір - *“Історію лангобардів”*. Розповідь Павла охоплює історію його народу майже за два сторіччя: від появи в Італії - до кінця правління короля Ліутпранда. О.Добіаш-Рождественська доводила, що автор *“Історії лангобардів”* навмисно опустив історичну *“завісу”* дещо раніше трагічної розв'язки, закінчивши свою розповідь епохою саме Ліутпранда,

оскільки це лангобардський король *“усіляко прагнув зберігати мир із франками”*, у той час як останні лангобардські королі Айстульф і Дезідерій, із франками воювали [76, с.140-141]. Її аргументи заперечував О.Вайнштейн, посилаючись на те, що сам Павло писав про намір продовжити свою працю, але не встиг це здійснити через передчасну смерть. Оскільки ряд фактів біографії автора *“Історії лангобардів”*, як і дата його смерті, залишаються невідомими, дане питання варто визнати відкритим; відзначимо лише, що міркування О.Добіаш-Рожественської є психологічно переконливішими.

“У безликій юрбі каролінзьких анналістів, з їх мертвим офіційним універсалізмом, - писала авторитетна радянська дослідниця, - і - з певного моменту - обов'язковим імперським ідеалізмом, Павло, син Варнефрида, історик переможеного й двічі розчавленого племені, видається виключенням, сповненим яскравого життя, з його палкими прихильностями сімейними та глибоким любовним почуттям рідної землі” [76, с.142]. Для фріульського вченого характерний особливий інтерес до всього, пов'язаного з історією та переказами його рідного міста, той муніципальний патріотизм, який покликав до життя місцеву агіологічну літературу та хроніки, і який стане невід'ємною частиною свідомості багатьох поколінь письменників Італії [76, с.142].

Павло Диякон широко залучав фольклорні та мемуарні матеріали, а також пам'ятники образотворчого мистецтва; включав відомості з історії Візантійської імперії та держави франків, з якими переплелися долі його народу й Італії. При описі подій минулого історик часом проектує в минуле сучасні йому реалії. В деяких сценах і характеристиках *“Історії лангобардів”* відобразилися особисті враження автора, його роздуми над побаченим та пережитим [76, с.143]. У такому, достатньо об'єктивному ключі подається й інтерпретується своєрідний портрет неписьменного, *“але гідного бути прирівненим до філософів”* короля Ліутпранда, який викликає асоціації з *“аахенським владикою”*, котрий поступово, хоча й не без зусиль, долав латинську граматику премудрість [76, с.143]. У зображенні Павла його рідний Фріуль після набігу аварів за прапрадіда письменника походив на втихомирене франками заколотне місто кінця VIII ст. [76, с.143-144].

Книги *“Історії лангобардів”* написані яскраво та жваво, порівняно гарною літературною латинською мовою. Незважаючи на наявні переваги, труду лангобардського історика бракує, проте, структурної цілісності. Присутні в ній і неминучі для середньовічного автора фантастичні етимології й легендарні розповіді, що є ознакою зростаючого впливу на історичні твори життійної літератури [70, с.35]. Книги видатного італійського історика, разом із працями Григорія Турського [26], Ісидора Севільського [32] та Беди Досточтимого [13], заклали основи середньовічної історіографії.

Для розвитку латинського агіографічного жанру велике значення мала перекладацька діяльність римського ерудита Анастасія Бібліотекаря (810-879), одного з поодиноких західних письменників IX ст., яким не була далека візантійська освіченість. Він сприяв поживленню греко-латинських літературних зв'язків, систематично знайомлячи Захід з новою візантійською життійною літературою і творами грецьких істориків, зокрема Никифора Врїєннія, Георгія Пісиди, Георгія Синкелла, Лева Грамматика, Феодосія Мелітена, Іоанна Малали, Йосифа Генезія, Симеона Логофета, Феодана Континуата (Сповідника) [68, с.69]. *“Тричасна хронографія”* Анастасія являє собою збірку матеріалів по всесвітній історії, занотованих із грецьких джерел (хронологічно від 277 р.). Вони призначалися для церковної історії, над якою працював сучасник і друг Анастасія, римський диякон Іоанн (залишилася ненаписаною або втрачена). Пізніші італійські анналісти (X-XIII ст.) будуть часто вдаватися до *“Тричасної хронографії”* і запозичати з неї (як міланець Ландольфо) майже дослівно цілі розділи [68, с.69].

У передмовах до своїх праць римський вчений обґрунтовував правила, якими керувався у своїй перекладацькій практиці. Він був супротивником буквалізму і вважав, що варто виходити з духу та змісту оригіналу, а не з літери. Вважаючи, що цим правилам не відповідає переклад Діонісія Ареопігита, зроблений у середині століття ірландцем Еріугеною, Анастасій Бібліотекар 875 р. почав новий переклад корпусу Ареопігитик, і тим самим оновив ідеї неоплатонізму в Західній Європі [68, с.70].

Підвищений інтерес до особистості й творів Діонісія з боку короля Карла I Лисого (843-877) і його оточення пояснюється наступним: у Парижі в цей час панувало переконання в тому, що автор Ареопігитик - місцевий святий, пов'язаний з абатством Сен-Дені. Французькі королі

намагалися усталити цю легенду, використовуючи її для розширення свого впливу та престижу. Кожна спроба з'ясувати істину про Діонісія розглядалася як замах на честь і славу не тільки абатства Сен-Дені, а й усього Французького королівства. Римський інтелектуал стояв біля джерел цієї легенди; саме від його варіанта тексту Псевдо-Діонісія, присвяченого перекладачем Карлові Лисому, ведуть своє походження французькі середньовічні рукописи Ареопагітик [70, с.36].

Глибини філософської премудрості мало цікавили франкських королів, і коли папа Павел I (757-767) надіслав у дарунок Піпіну Короткому рукопис *“Про небесні ієрархії”* Діонісія Ареопагіта, при королівському дворі не знайшлося нікого, хто би міг прочитати і зрозуміти цей опус. Вишуканому подарунку Римського первосвященника не приділили належної уваги, і рукопис незабаром було втрачено [65, с.204]. У 827 р. король Людовик I Благочестивий (814-840) знов одержав твір Діонісія як цінний дарунок від візантійського посольства. У цей час в стінах абатства Сен-Дені зароджується легенда про тотожність автора твору *“Про небесні ієрархії”* з паризьким мучеником Діонісієм, і маловідомий філософ неоплатонівської школи перетворюється на одного з найшанованіших у Франції святих [65, с.204].

Мудрий та обачний ірландець Іоанн Скотт Еріугена (810-877), який присвятив Людовику свій переклад твору Діонісія Ареопагіта, у посланні до короля далекоглядно ухилився від визнання цієї ідентифікації, що почала входити в моду. Він обережно заявив, що не претендує на роль тлумача, а є просто перекладачем. Анастасій Бібліотекар, політично більш обізнаний і, оскільки перебував в курсі державних потреб та інтересів Франції (у молоді роки він був послом короля до Михаїла III (856-867), імператора Візантії), вирішив за можливе цю версію підтримати [69, с.226].

Переклад Іоанна Скотта почав поширюватися у Франції без санкції Римського престолу. Це викликало серйозне невдоволення папи Миколая I Великого (858-867): останній дорікав Карлові Лисому за порушення встановленого звичаю. Понтифік зажадав одержати екземпляр перекладу для себе в Рим з метою його аналізу, й Іоаннові довелося давати пояснення. Текст Еріугени дійсно був нелегкий для розуміння, оскільки значну кількість грецьких філософських термінів він зберіг неперекладеними, не спромігшись знайти для них адекватних латинських, або ж створити нові шляхом словотворення [70, с.31]. Змушений надати пояснення важким філософсько-теологічним висловам, Еріугена повинен був проробити додаткову роботу зі зближення понять неоплатонічної філософії із християнською символікою. Коментарем ірландського мислителя надалі користувалося багато поколінь середньовічних книгарів при тлумаченні текстів Святого Письма в алегоричному та аналогічному сенсі, й він зіграв досить суттєву роль у формуванні усього комплексу духовно-моральних орієнтирів середньовічного релігійного світогляду [70, с.32].

Анастасій Бібліотекар, критикуючи переклад ірландця за буквалізм, за острах дати переклад-інтерпретацію і неминучу при такому методі втрату глибини та висоти грецької філософської думки, проте не міг не захоплюватись дивною вченістю ірландця, *“сина варварського народу”*, який прибув з віддаленого кінця світу, й ризикнув узятися за переклад настільки складного і темного тексту. Незважаючи на багато суворих слів, висловлених Анастасієм на адресу Іоанна Скотта, потрібно визнати об'єктивний характер його суджень про труд свого попередника, на підставі яких можна вважати, що римський ерудит був особистістю неабиякою, із широким культурним кругозором [73, с.161].

Зауваження Анастасія базувалися головним чином на розбіжностях перекладу Еріугени з текстом Діонісія Ареопагіта, який Анастасій привіз із Константинополя. Римлянин зіпставив латинський текст ірландця з текстом знайденого ним рукопису (текст оригіналу сходиться до Св. Максима Сповідника та Скіфопольського єпископа Іоанна) і дав зведений латинський переклад, у який інтерполював відсутні у Еріугени частини. У супровідному посланні до Карла Лисого Анастасій писав, що його переклад більше відповідає грецькому тексту *“Про небесні ієрархії”* [69, с.237]. Саме в тій формі, яку надав Анастасій Бібліотекар відредагованому й доповненому ним перекладу ірландського вченого, трактату призначене було довге життя. Через рік, тобто у 876 р., Анастасій адресує монархові свою нову роботу, пов'язану з Діонісієм Ареопагітом, - переклад його грецького мартирія. У цьому творі чітко прослідковується тенденція остаточно ідентифікувати пізньоантичного письменника з місцевим паризьким святим [69, с.237].

Перекладацька практика Анастасія не завжди відповідала сформульованим ним принципам. Його латинські тексти “*Мучеництва Діонісія Ареопазита*” - з грецького оригіналу патріарха Мефодія Константинопольського, “*Хронографії*” Феофана, Проповіді Феодора Студита про апостола Варфоломея і грецького Життя папи Мартіна I (649-655) рясніють буквалізмами й просто кальками, а також довільними перекладами, за яких випущеними з поля зору виявились цілі фрази оригіналу [69, с.238]. Російський медієвіст С.Неретіна, яка нещодавно опублікувала латинський переклад Анастасія, той, який служив оригіналом італійському ерудитові, а саме - грецький анонімний текст Життя Александрійського єпископа Петра, дійшла висновку, що Анастасій перекладав швидко і часом не розумів окремих висловів, або ж тлумачив їх невірно [85, с.313]. Однак ці дрібні погрішності не можуть применшити значення перекладацької діяльності Анастасія Бібліотекаря.

Для історії культури Західної Європи важливу етико-світоглядну роль відіграв його переклад з грецької історії розповіді про знайдення мощів Св. Климента I Римського (88-97), написаної Кирилом Салонікійським, просвітителем слов'ян. На свідченнях саме Анастасія Бібліотекаря ґрунтуються значною мірою знання про те, як були перекладені на церковно-слов'янську мову Євангелія Кирилом, і літургійні тексти - Мефодієм [82, с. 155].

Перу іншого вченого клірика другої половини IX ст., Іоанна Диякона, належить великий життєпис Григорія I у чотирьох книгах, який виділяється своєю джерельною ґрунтовністю на тлі тогочасної життійної літератури. Іоанн вивчив величезну епістолярну спадщину папи Григорія, котра зберігається нині в Римському архіві, і більш ранні Життя, одне з яких було складене Павлом Діаконом. У четвертій книзі опусу розглядається літературна діяльність Григорія, наводяться цікаві дані про використання його творів Ісидором Севільським і Бедою Досточтимим, про переклад “*Диалогів*” на грецьку мову [82, с. 155]. Відповідно до вимоги жанру твір завершується розповіддю про чудеса, які святий творив після своєї смерті. У цій частині тексту важко визначити, що сходить до народних легенд, зібраних автором, а що є плодом його власної фантазії. Таким чином, якщо історична література Раннього Середньовіччя традиційно підпадала під сильний вплив агіографії, то на прикладі Життя Іоанна Диякона можна простежити і зворотний процес [93, с. 148].

Кроком уперед відносно методів історичних штудій стала церковна історія Равенни історика наступного покоління - Агнеллія з Равенни (805-854). Серйозний і вдумливий дослідник, Агнеллій намагався критично оцінювати використані джерела - грамоти, булли, листи, аннали, епітафії та ін. З найбільшим захопленням вписані в “*Історії Равеннських архієпископів*” батальні сцени [9, с.248-249]; це доводить, що їхній автор - колишній військовий, котрий став кліриком, уважно читав “*Енеїду*”. Проте стиль і мова Агнеллія, Анастасія Бібліотекаря, Еріугени та інших письменників IX ст. вказує на загальний занепад граматичних знань.

Молодший сучасник Агнеллія, Андрій з Бергамо (813-878), продовжив до року смерті короля Карла Лисого “*Історію лангобардів*” Павла Диякона. Його твір, написаний близько 877 р., цікавий тим, що відображає народні вірування та легенди. У Андрія з Бергамо містяться перші повідомлення про напади на Італію арабів [101, с.481]. Історик беневентських лангобардів Ерхемперт з Монте-Кассіно (кінець IX ст.) писав також вірші на політичні теми. Латина його була суттєво романізована [101, с.482]. До того ж освіченого середовища південноіталійських лангобардів належав, імовірно, Ардерік з Беневенту, вірші якого датуються 830-870 рр. [101, с.485]. Протягом IX ст. створювалась колективними зусиллями декількох авторів й відома “*Хроніка Неаполітанських єпископів*”, важлива для історії Південної Італії [101, с.486].

Висвітливши особливості й тенденції західноєвропейського літературного життя IX ст., можна підкреслити, що латинська література у Франції цього періоду Ейнхард [60], Ноткер Заїка [39; 40; 41], Рабан Мавр [57], Нітхард [38], Отлох Еммеранський [42] була за рівнем фактології та історичного осмислення більш ґрунтовною, ніж в Італії. У X ст. в Італії був лише один видатний письменник, який являв собою яскраву індивідуальність, - Ліутпранд, єпископ Кремони (з 961 р.). Він народився близько 920 р. у Павії в знатній лангобардській, вже цілком романізованій родині й здобув у павійській придворній школі класичну освіту зі знанням давньогрецької мови.

Ліутпранд служив королю Беренгарію II Іврейському, який відрядив його в 949 р. з дипломатичною місією до візантійського імператора Константина VII Порфірородного (913-959). Своє посольство Ліутпранд описав у шостій книзі історичного твору *“Антаподозис”* (*“Відплата”*), де є багато проникливих і гострих суджень про події 888-962 рр. у Візантії, Італії та Південній Франції [74, с.295].

“Антаподозис” написаний після того, як Ліутпранд, посварившись із королем Беренгарієм і його дружиною, перейшов на службу до Оттона I Великого (936-973). У передмові до третьої книги автор пояснює зміст назви, даної ним своєму твору, - його пером водили ненависть та спрага помсти, і він був сповнений рішучості розкрити перед усім світом ганебні діяння королівського подружжя Беренгаріїв. При германському дворі Ліутпранд робить велику політичну кар'єру, відіграючи роль посередника між королем і папою. Італійська політика Оттона за 960-964 рр. знайшла своє відображення у невеликому творі Ліутпранда *“Книга таємниць правління Оттона”* [74, с.297-298].

Завдяки пожвавленню політичних зносин обох імперій і політики пап, в ту епоху давньогрецька мова входить в моду при германському дворі та в Римській курії. Оттон використовував знання Ліутпрандом грецької й німецької мов та його дипломатичний хист, доручаючи різні, іноді досить *“специфічні”* доручення. Імператор Священної Римської імперії сподівався прибрати до рук італійський Південь за допомогою одруження свого сина на ромейській царівні [74, с.298]. Візантія зі свого боку вважала Південну Італію своєю сферою впливу, усіляко противилася проникненню туди германців, до того ж не могла примиритися із втратою Равенни і Римського дукату. Коли в 968 р. Оттон I відрядив Ліутпранда в Константинополь до імператора-узурпатора Никифора II Фоки (963-969), Ліутпранд мав там дуже важкі перемовини. По жодному з питань не вдалося дійти згоди; матримоніальні пропозиції родини Оттонів також були відкинуті. Ганебний прийом і проводи західних послів перевершили найгірші побоювання германського правителя [74, с.299].

Повернувшись до Німеччини, Ліутпранд вилив свою жовч у злому й дотепному памфлеті *“Звіт про посольство в Константинополь”* [35] - одному з блискучих гротескних опусів ранньої Середньовічної літератури. Ліутпранд був безсумнівно наділений сатиричним талантом. Обурений спогадами про пережиті у Константинополі приниження, він описав у карикатурному виді придворний церемоніал ромейів і грубо висміяв імператора Никифора, вередливу й неосвічену людину, яку у соборі Святої Софії православні архієреї блонзярськи вітали урочистими й улесливими піснями. Залишаючи негостинну столицю Візантійської імперії, Ліутпранд розписав стіл та стіни свого житла епіграмами на недолугого імператора [74, с.299].

З однаковою легкістю Ліутпранд цитує у своїх творах 32 латинських поети - Вергілія, Ювенала, Катулла, Овідія - і грецьких авторів (Платона, Полібія, Лукіана, а також сучасних йому візантійських історіографів). Промови його персонажів, передані у віршах та прозі від першої особи, нагадують ораторські партії в історичних творах гуманістів XV ст. [77, с.221]. Ліутпранд виявляв глибоку зацікавленість у подіях, які він описував, і незмінно зберігав особисте й дещо упереджене ставлення до дійових осіб. Найбільш суб'єктивний з історичних письменників Раннього Середньовіччя, він, однак, набагато перевершує їх блиском та вишуканістю свого стилю. Великий досвід політичного діяча, посвяченого в усі таємниці державних відносин свого часу, у церковні справи та палацеві інтриги, з'єднався в його *“історичній публіцистиці із влучним письменницьким оком, іронічним розумом, широтою та незалежністю суджень”* [77, с.221]. Одночасно Ліутпранду властивий своєрідний лангобардо-італійський патріотизм. Це свідчить про те, що в епоху Каролінгів і Оттонів романізовані лангобарди, які користувалися латинською мовою як літературною, стали невід'ємною частиною нових італійських народностей, котрі поступово формувалися з середини V ст. [69, с.240].

Крім Ліутпранда, з кінця VIII до X ст. в Італії з'явилося ще кілька видатних письменників Ассер, Агобард Ліонський, Бенедикт Аньяньський, Амвросій Аутперт. Характерний для цього часу підвищений інтерес до минулого можна пояснити прагненням людей Каролінзької епохи перебороти період дикунства і безпам'ятства VII ст. Підсилюється - особливо за останніх двох Оттонів (Оттона II (973-983) та Оттона III (983-1002) Людольфінгів) - ромейський вплив, що йшов не лише з Константинополя і Венеції, але також з Південної Італії. Втім, знання та викладання давньогрецької мови не були на належному рівні. З письменників цього періоду в Італії добре володіли нею лише

Анастасій Бібліотекар і той самий Ліутпранд [73, с. 169]. Дедалі більшого поширення з другої половини IX ст. одержує ритмічна поезія, зазвичай з асонансами або римами. Латинська мова навіть у кращих стилістів відрізняється достатньою кількістю суто романських форм. В літературі прослідковується відчутний зв'язок із фольклорною традицією; у записах цього часу зберігаються і перейдуть в італійську літературу народні оповіді, перекази та легенди. Літературна поезія, яка дійшла до нас, в епічному жанрі відрізняється значною кількістю ремінісценцій з Вергілія та латинських поетів IV-VI ст. У той же час в цей жанр проникають ритми, мотиви і образи з народної поезії, що залишається типовим і для середньовічної літератури XI-XIII ст.

Епоха Каролінгів і Оттонів стала важливою для наступних століть так само, як і скарбниця античної спадщини. Однак термінологія "*Відродження Каролінгів*" або "*Відродження Оттонів*" залишається умовною дефініцією. Зрештою, мова йшла лише про часткове відновлення культурних традицій, які похитнулися у VI-VII ст., відновлення в кордонах досить вузьких, які було би безпідставно порівнювати із широкими обр'ямами італійського гуманізму XV ст. Доцільніше можна говорити про нагромадження елементів, які сприяли повільному переходу Західної Європи до культури Нового часу. Елементи ці посилилися в епоху класичного Середньовіччя (XI-XIII ст.) і наприкінці Дудженто перетворилися у нову якість.

Узагальнюючи викладений і проаналізований у статті матеріал, необхідно констатувати наступне. З середини VI до середини VIII ст., коли тільки в деяких місцях Іспанії та Ірландії, котрі підтримували зв'язки з Візантійською імперією, ледь жевріли поодинокі осередки культури, Італія була огорнута "*варварським мороком*". Зрозуміло, що не всі культурні центри латинян були зруйновані вщент нашествям германських варварів; збереглися або були невдовзі відновлені монастирі та єпископські резиденції. В Римі, Неаполі та на Сицилії продовжувалось, хоча і в обмежених обсягах, навчання юнацтва. Однак у порівнянні з першою половиною VI ст. культура Італії завмерла, і виявилось за необхідне пройти шлях у два століття, щоб нові завойовники, лангобарди, долучилися до римської спадщини, відчули себе італійцями, сприйняли латинську мову як літературну і на ній почали вести свої хроніки, аннали і записувати свої легенди.

У VI ст. на терені Італії ще існували й функціонували старі античні риторичні школи, і саме в них здобували освіту видатні письменники, поети, філософи і теологи тієї епохи. Крім того, в цих школах ранньосередньовічні інтелектуали отримували ґрунтовні знання з латинської мови, вчилися нею досконало володіти, практикувались в ораторському мистецтві й риторичці. Зокрема, до плеяди видатних творців ранньої латинської літератури належать Сидоній Аполлінарій, Еннодій, Кассиодор, Боецій, Максиміан і навіть Римський первосвященик, папа Григорій I Великий. Поряд зі згаданими авторами виступає такий талановитий письменник, як Григорій Турський, хоча він вже не отримав класичної освіти, і внаслідок цього постійно порушував норми латинської мови.

Більшість західноєвропейських письменників VI-VII ст. були духовними особами і свою освіченість застосовували також на ниві духовного просвітництва та морального напучення своєї пастви, складаючи для неї статути й правила благочестя, духовно-етичні повчання, молитви, тлумачення до Біблії і переклади грецьких Отців Церкви. Зрозуміло, вони мусили розробляти іншу термінологію, користуватись іншою манерою викладу та іншими прийомами, оскільки усталені традиції старої римської літератури важко було адаптувати під християнську догматику та її світоглядні орієнтири. Латинські письменники VI-VIII ст. також не могли використовувати всієї тієї системи літературних образів, ідеалів, загальних місць і риторичних прийомів, якими щедро "*нагороджували*" їх язичницькі прозаїки й поети, адже вся ця система була наскрізь просякнута язичницькою міфологією. В даній, доволі складній з точки зору жанрової орієнтації, ситуації виникали літературні гібриди, яскравим прикладом яких можуть слугувати "*Три книги міфологічних оповідей*" Фульгенція, де до кожного міфу додано моральне напучення; для окремого напучення автор зазвичай використовував найфантастичніші етимологічні екскурси.

Разом з тим необхідно підкреслити, що цей складний тип "*синтезної*" літературної композиції послугував взірцем для багатьох пізніших середньовічних творів - наприклад, "*Римських діянь*", "*Моралізованого Овідія*" і т.п. Проте, найпоширенішим в цю ранню епоху західноєвропейської латинської літератури прийомом було чітке розмежування творів світських та духовних, причому духовні опуси почали поступово домінувати. На цьому тлі розвинулась і

т.зв. варварська латина; з VII ст. риторичні школи перестали відповідати потребам часу й почали замінятись духовними училищами при єпископатах, церквах і особливо при монастирях, кількість котрих безперервно зростала. В ці школи набирались юнаки, які готувалися стати духовними особами, кліриками. Курс навчання, необхідний для них, набув усталеності; в нього входило знання молитов і пісньоспівів богослужбового чину, котрий до того ж у дану епоху був ще не до кінця визначений, знайомство з біблійною історією та вміння наводити з неї деякі цитати для доказів основних положень християнського віровчення.

При строкатості і розмаїтті етнічного складу нових західних держав, Церква змушена була рахуватись і з тим, що для багатьох учнів у подібних школах сама латинська мова являла собою великі труднощі, а це у свою чергу призводило до формального заучення богослужбових текстів, іноді неправильно переписаних або невірно сприйнятих. Знання грецької мови на Заході на кінець VII - початок VIII ст. повністю відмирає. Одночасно, саме протягом VI-VII ст. формується дwoяке ставлення до творів старої римської літератури, з її язичницьким підґрунтям; це - або повне заперечення будь-якої язичницької літератури як аморальної та гріховної, або спроби "витягти" з неї окремі твори й цитати (т.зв. ексцерпції), які могли бути витлумачені як пророцтва або як докази неспроможності та хибності язичницької релігії, яку би форму вона не приймала.

Цим ставленням до неї й можна пояснити той факт, що після старань деяких письменників IV і V ст. втримати інтерес та любов до "великого Риму" й творів його уславлених авторів християнському соціуму виявилось важко; у VI та VII ст. цей інтерес падає, і перші ознаки відродження проглядаються лише на початку VIII ст. З іншого боку, літературна діяльність в Італії у цю епоху не припиняється остаточно. Навпаки, протягом VII-VIII ст. розвиваються нові літературні жанри, певною мірою продовжуючи жанри античної класичної літератури. Наприклад, адаптації й розвитку зазнали такі жанри як лірика, епос, буколіки, драма, діалог, алегорія, байка.

"Каролінзьке відродження" - це поняття належить до числа найбільш неоднозначних і певною мірою суперечливих в історії західноєвропейської літератури. В якому розумінні, в якому контексті можна говорити про "відродження" стосовно літературних явищ VIII-IX ст., і який зміст доречно вкладати в даний термін, про це й до сьогодні дискутують провідні вчені та фахівці. Тим не менш, дефініція "Каролінзьке відродження" вже давно увійшла в науковий обіг, і до виділеної епохи відносять літературну діяльність та творчість таких письменників, теологів і поетів з придворного оточення франкського короля та імператора Карла Великого, як Вергілій Марон, Граматик з Тулузи, Адельхард, абат Корбійський, Рабан Мавр, абат Фульди, Алкуїн, Муадвін, Ангільберт, Ейнхард, Ноткер Заїка, Теодульф, Амалій Трирський, Фрідугіс, Клавдій, єпископ Туринський, Смарагд Сент-Міхельський, Грімальд, абат Сент-Галленський, Петро Пізанський, Павлін Ноланський, патріарх Аквілейський, Павло Диякон.

Основними духовно-культурними та цивілізаційними центрами доби Каролінзького відродження за часів Карла Великого були Аахен, Норбонна, бенедиктинський монастир Монте-Кассіно, абатство Кльоні, Аквілея та Ліон. Другим великим культурним осередком цієї епохи виступали Британія, зокрема Йоркська школа, та Ірландія. Вихідцем з Йоркської школи був Алкуїн; славу інтелектуалів у ті часи здобули знамениті ірландці - Дікуйл, Колумбан, Фарерах, Дунгал, Беда Досточтимий, Вілліброрд, Нітхард, Годескальк, Дуода, Седулій Скотт, Геральд. Третім осередком Каролінзького відродження стала готська Іспанія. Серед знаменитих іспанських вчених та письменників VIII-IX ст. можна згадати імена Агобарда, архієпископа Ліонського, Клавдія, єпископа Туринського, Теодульфа, єпископа Орлеанського та ін. Останнім великим культурним центром даної епохи була Галлія, багьківщина талановитого поета Ермольда Нігелла, і таких вчених, як Валафрід Страбон, Адальхард, абат Корбі, Дісла, абат Шелле, Хінкмар, архієпископ Реймський та ін. На середину IX ст. нові (монастирські) центри Каролінзького відродження сформувалися у Лорші, Рейхенау, Корвеї, Фер'єрі, Оксеррі, Турне та Реймсі.

Наступна епоха в історії середньовічної латинської літератури Італії пов'язана з т.зв. Оттонівською добою. Перша особливість оттонівської латинської культури, і зокрема літератури - її германська (значною мірою саксонська) замкненість, несхожа на загальноєвропейську "відкритість" каролінзької культури. Причина ця полягала в тому, що німецька Церква усіма силами підкреслювала свій органічний зв'язок з германською королівською владою, й незалежність від Риму і решти латинської церковної "мережі".

Зрозуміло, і оттонівська культура X ст. починала з учеництва у іноземних або периферійних вчителів - з Лотарингії (де ще доживали свій вік ірландські ченці), з Італії (контакти з якою зміцнилися після одруження Оттона I з Адельгейдою), навіть з Візантії (звідки приїхав до Оттона II Феофано). Сам Бруно Кельнський, найвченіша людина оттонівського двору, одержав свої знання від Лотарингця Бальдерика Утрехтського, ірландця Ізраїля та італійця Ратхера Веронського (Люттихського). З найбільш відомих гуманістів та просвітителів Оттонівської доби можна згадати Ліутпранда Кремонського, Гунцо Наварського, Відукінда Корвейського, Матільду Кведлінбурзьку, Хротсвіту Гандерсгеймську, Удальриха Аугсбурзького, Бернварда Гільдесгеймського.

Серед інших особливостей оттонівської культури і літературної традиції варто виділити, по-перше, її децентралізованість причина цього полягала в тому, що духовна діяльність за Оттонів зосередилась не при імператорському дворі, а в єпископських містах та новостворених монастирях; ніякої подоби "академії" Карла Великого в Німеччині у X ст. не існувало, по-друге, посилення в ній християнського моралістичного духу й послаблення античної світської етики: вергіліанський ідеал та ідеал біблійський могли мирно співіснувати лише за часів Каролінзького відродження, а не в аскетизованій оттонівській естетиці. Остання особливість оттонівської культури та літератури - її вченість і аристократизм, що об'єднує, а не роз'єднує, літературу доби Оттонів з набутками попереднього періоду. Зрештою, необхідно підкреслити, що ранньосередньовічна латинська література Італії (VI-X ст.) та латинська мова створили цілий пласт духовного, світоглядного і морально-етичного надбання, який у подальшому визначив шляхи інтелектуального, культурного та соціального розвитку західноєвропейської цивілізації.

1. *Алкуїн. Послание к королю / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.258.*
2. *Алкуин. Послание к Коридону / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.259.*
3. *Алкуин. Словопрение высокороднейшего юноши Пипина с Альбином Схоластиком / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.265-268.*
4. *Альдхельм. Загадки / Альдхельм // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.206-208.*
5. *Ангильберт. Карл Великий и папа Лев / Ангильберт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.280-283.*
6. *Ангильберт. Эклога к королю / Ангильберт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.284-286.*
7. *Анселл Схоластик. Видение Анселла Схоластика / Анселл Схоластик // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.111-115.*
8. *Амвросий Аутперт. Житие святых Палдона, Тасона и Татона / Амвросий Аутперт // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.73-74.*
9. *Агнелл Равеннский. Книга об архиепископах Равенны / Агнелл Равеннский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.243-259.*
10. *Агобард Лионский. Плачевное послание о несправедливостях к Манфреду, знатному придворному / Агобард Лионский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.288-301.*
11. *Агобард Лионский. Проповеди о вере и надежде / Агобард Лионский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.301-302.*
12. *Ассер. О деяниях Альфреда / Ассер // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.404-415.*
13. *Беда Достопочтенный. Церковная история народа Англиков / Беда Достопочтенный. - М.: Наука, 2007. - 503 с.*
14. *Бенедикт Анианский. Послание к архиепископу Нибридию / Бенедикт Анианский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.172-175.*
15. *Бегство узника // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.116-127.*
16. *Бозиций. Утешение философией / Бозиций. - М.: Синтагма, 2002. - 326 с.*
17. *Валафрид Страбон. К Храбану Мавру, аббату Фульды, своему учителю / Валафрид Страбон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.325-326.*
18. *Валафрид Страбон. Сапфические строфы / Валафрид Страбон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.328.*
19. *Валафрид Страбон. Сопоставление невозможностей / Валафрид Страбон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.330.*
20. *Венанций Фортунат. О королеве Теудехильде / Венанций Фортунат // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.159.*

21. *Венанций Фортунат*. Утешение Хильперика и Фредегонды / Венанций Фортунат // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.160-161.
22. *Винфрид-Бонифаций*. Огласительные беседы / Винфрид-Бонифаций // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.50-66.
23. *Видукинд Корвейский*. История саксов / Видукинд Корвейский. - М.: Наука, 1976. - 302 с.
24. *Геральд*. Вальтарий / Геральд // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.384-401.
25. *Григорий Великий*. Диалоги о житии и чудесах италийских отцов и о вечной жизни души / Григорий Великий. - М.: ЭКСМО, 2006. - 344 с.
26. *Григорий Турский*. История франков / Григорий Турский. - М.: Наука, 1975. - 321 с.
27. *Годескальк*. Песня Годескалька / Годескальк // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.317-319.
28. *Дуода*. Стихи к Вильгельму / Дуода // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.345-346.
29. *Дуода*. Наставительная книга Доданы / Дуода // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.350-351.
30. *Иоанн Скотт Эриугена*. На Дионисия Ареопагита / Иоанн Скотт Эриугена // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.359.
31. *Исидор Севильский*. Этимологии / Исидор Севильский // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.199-201.
32. *Исидор Севильский*. История о царях готов, вандалов и свевов / Исидор Севильский // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.196-198.
33. *Кассиодор*. Разное / Кассиодор // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.148-152.
34. *Кассиодор*. Об изучении наук божественных и человеческих / Кассиодор // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.153-155.
35. *Лиутпранд Кремонский*. Отчёт о посольстве в Константинополь / Лиутпранд Кремонский // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.65-69.
36. *Максимин*. Элегия V / Максимин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.129-132.
37. Молитва к Св. Геминиану об отвращении венгров от Модены // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.408.
38. *Нитхард*. История в четырёх книгах / Нитхард // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.302-306.
39. *Ноткер Заика*. Три брата и козёл / Ноткер Заика // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.367.
40. *Ноткер Заика*. Послание к Соломону о пяти чувствах / Ноткер Заика // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.368.
41. *Ноткер Заика*. Деяния Карла Великого / Ноткер Заика // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.369.
42. *Отлох Эммерамский*. Книга об искушениях, переменчивой судьбе и сочинениях / Отлох Эммерамский // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.148-150.
43. Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - 480 с.
44. Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - 444 с.
45. Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - 559 с.
46. *Павел Диакон*. История лангобардов / Павел Диакон. - М.: Наука, 2003. - 238 с.
47. Песнь об Аквилее, не заслуживающей восстановления // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.409-410.
48. *Ратхер Веронский*. Шесть книг предисловий или Агонистик / Ратхер Веронский // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.49-54.
49. Руодлиб // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.130-145.
50. *Седулий Скотт*. На поражение норманнов / Седулий Скотт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.348.
51. *Седулий Скотт*. Словопрение Розы и Лилии / Седулий Скотт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.349-350.
52. *Теодульф*. Послание к королю / Теодульф // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.270-275.
53. *Теодульф*. О всех сословиях века сего / Теодульф // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.158-160.
54. *Теодульф*. О книгах, которые я любил читать, и о том, как выдумки поэта мистически толкуются философами / Теодульф // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.276-277.
55. *Фридулис*. О субстанции ничто и тьмы / Фридулис // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.221-226.

56. Хейтон. Видение Веттина / Хейтон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.333-340.
57. Храбан Мавр. Эпитафия Валахфриду Страбу / Храбан Мавр // Памятники средневековой латинской литературы VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.229-242.
58. Хротсвита Гандерсгеймская. Дюльций / Хротсвита Гандерсгеймская // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.83-84.
59. Эрмольд Нигелл. Прославление Людовика, христианнейшего Цезаря / Эрмольд Нигелл // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.309-314.
60. Эйнхард. Жизнь Карла Великого / Эйнхард. - М.: Терра, 1998. - 98 с.
61. Алексеев М.П. Литература средневековой Англии и Шотландии / М.П.Алексеев. - М.: Наука, 1984. - 378 с.
62. Аникин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы / Г.В.Аникин, Н.П.Михальская. - М.: Наука, 1975. - 410 с.
63. Бертельс К.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке / К.Э.Бертельс. - М.: АН СССР, 1948. - 245 с.
64. Бубнов И.М. Абак и Боэций / И.М.Бубнов. - Пг.: Восток, 1915. - XII, 205, IV с.
65. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры / П.М.Бицилли. - СПб.: Летний сад, 1995. - 263 с.
66. Гаспаро А. История итальянской литературы / А.Гаспаро. - М.: Тип-ия А.Сабурова, 1895. - Т. I. - XXXII, 768, IX с.
67. Грабарь-Пассек М.Е. Латинская литература от античности к средневековью (IV-VIII вв.) / М.Е.Грабарь-Пассек // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.7-21.
68. Грабарь-Пассек М.Е. Раннесредневековая латинская литература / М.Е.Грабарь-Пассек // История Всемирной литературы: В 9-ти т. - М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. - Т.2. Литература Средневековья. - С.45-72.
69. Гаспаров М.Л. Каролингское Возрождение (VIII-IX вв.) / М.Л.Гаспаров // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.221-242.
70. Гаспаров М.Л. Латинская литература между Империей и папством (X-XI вв.) / М.Л.Гаспаров // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.9-37.
71. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников / А.Я.Гуревич. - М.: Наука, 1989. - 435 с.
72. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. - М.: Мысль, 1972. - 341 с.
73. Голенищев-Кутузов И.Н. Средневековая латинская литература Италии / И.Н.Голенищев-Кутузов. - М.: Наука, 1972. - 308 с.
74. Голенищев-Кутузов И.Н. Романские литературы / И.Н.Голенищев-Кутузов. - М.: Наука, 1975. - 343 с.
75. Добиаш-Рождественская О.А. Мастерские письма на заре западного Средневековья и их сокровища в Ленинграде / О.А.Добиаш-Рождественская // Труды Комиссии по истории знаний. - Л.: Соцэкиз, 1930. - Вып.10. - С.7-25.
76. Добиаш-Рождественская О.А. Ранний фриульский минускул и одна из проблем жизни и творчества лангобардского историка VIII в. / О.А.Добиаш-Рождественская // Сборник статей по вспомогательным историческим дисциплинам. - Л.: ЛГУ, 1935. - С.135-148.
77. Жирмунский В.М. Средневековая литература как предмет сравнительного литературоведения / В.М.Жирмунский // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. - М.: АН СССР, 1971. - Т.XXX. - Вып.3. - С.182-224.
78. Западноевропейская средневековая словесность / Под ред. Л.Г.Андреева. - М.: Наука, 1985. - 681 с.
79. История Всемирной литературы: В 9-ти т. - М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. - Т.2. Литература Средневековья. - С.357-420.
80. Карсавин Л.П. Культура средних веков / Л.П.Карсавин. - М.: Гиперион, 2003. - Т.1. - 326 с.
81. Кудрявцев П.И. Судьбы Италии / П.И.Кудрявцев. - М.: 1-я Императорская тип-ия, 1889. - XIV, 571, III с.
82. Литература и искусство западноевропейского Средневековья / Под ред. О.Л.Мошанской, Н.М.Ельченко. - М.: Владос, 2002. - 205 с.
83. Мошанская О.Л. Религиозная литература средних веков / О.Л.Мошанская // Литература и искусство западноевропейского Средневековья / Под ред. О.Л.Мошанской, Н.М.Ельченко. - М.: Владос, 2002. - С.76-95.
84. Мошанская О.Л. Христианские мотивы в элегии "Странник" и в поэме "Видение Христа" / О.Л.Мошанская // Синтез культурных традиций в художественном произведении. Межвуз. сб. - Н. Новгород, 1996. - С.6-12.
85. Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре / С.С.Неретина. - М.: Наука, 1994. - 357 с.
86. Ненарокова М.Р. Европейская школьная культура VIII-IX веков / М.Р.Ненарокова // Памятники средневековой латинской литературы VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.22-47.
87. Пономарёв А.И. Собеседования Св. Григория Великого о загробной жизни в их церковном и историко-литературном значении. Опыт исследования памятников христианской агиологии и эсхатологии / А.И.Пономарев. - СПб.: СПбДА, 1889. - XXI, 364, V с.
88. Певницкий В. Св. Григорий Двоеслов - его проповеди и гомилетические правила / В.Певницкий. - К.: КДА, 1871. - XVIII, 230, III с.
89. Петерсон О., Балабанова М. Западноевропейский эпос и средневековый роман: В 4-х т. / О.Петерсон, М.Балабанова. - СПб.: Тип-ия Ф.Альпшуллера, 1896. - Т.III. - XXV, 545, X с.
90. Рамм Б.Я. Каролингское Возрождение и проблемы школьной образованности в раннем Средневековье / Б.Я.Рамм // Учёные записки Ленинградского пед. ин-та им. М.И.Покровского, 1940. - Т.V. Исторический факультет. - Вып. 1. - С.89-116.
91. Смирнов А.А. Средневековая литература Испании / А.А.Смирнов. - Л.: Наука, 1969. - 322 с.
92. Смирнов А.А. Из истории западноевропейской литературы / А.А.Смирнов. - М.-Л.: Наука, 1965. - 545 с.
93. Смирнов А.А. Клерикальная литература / А.А.Смирнов // История французской литературы: В 4-х т. - М.-Л.: АН СССР, 1946. - Т.1. - С.123-168.

94. *Стеблин-Каменский М.И.* Мир саги. Становление литературы / М.И.Стеблин-Каменский. - М.: Наука, 1971. - 305 с.
95. *Садов А.И.* Обзор языка папы Григория I (по его письмам) / А.И.Садов. - Пг.: Заря, 1916. - 185 с.
96. *Удальцова З.В.* Италия и Византия в VI веке / З.В.Удальцова. - М.: АН СССР, 1959. - 502 с.
97. *Успенский Ф.И.* Церковно-политическая деятельность папы Григория I Двоеслова / Ф.И.Успенский. - Казань: КазДА, 1901. - XV, 331, VIII с.
98. *Фортунатов А.А.* Алкуин как деятель Каролингского Возрождения / А.А.Фортунатов // Учёные записки Московского гор-го пед. ин-та, 1941. - Т.3. Кафедры исторического факультета. - Вып.1. - С.26-46.
99. *Шайтан М.Э.* Ирландские эмигранты в средние века / М.Э.Шайтан // Средневековый быт / Под ред. О.Добиаш-Рожественской. - Л.: Нива, 1925. - С.179-204.
100. *Шишков А.М.* Средневековая интеллектуальная культура / А.М.Шишков. - М.: Аргос, 2003. - 418 с.
101. *Шишмарёв В.Ф.* История итальянской литературы и итальянского языка / В.Ф.Шишмарёв. - Л.: Наука, 1972. - 514 с.
102. *Штейн А.Л.* История испанской литературы / А.Л.Штейн. - М.: АН СССР, 1976. - 536 с.

References

1. Alkuin. Poslanie k korolju / Alkuin // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.258.
2. Alkuin. Poslanie k Koridonu / Alkuin // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.259.
3. Alkuin. Slovooprenie vysokorodnejshego junoshi Pipina s Al'binom Sholastikom / Alkuin // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.265-268.
4. Al'dhel'm. Zagadki / Al'dhel'm // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.206-208.
5. Angil'bert. Karl Velikij i papa Lev / Angil'bert // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.280-283.
6. Angil'bert. Jekloga k korolju / Angil'bert // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.284-286.
7. Ansell Sholastik. Videnie Ansella Sholastika / Ansell Sholastik // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.111-115.
8. Amvrosij Autpert. Zhitie svjatyh Paldona, Tasona i Tatona / Amvrosij Autpert // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IX veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.73-74.
9. Agnell Ravenskij. Kniga ob arhiepisopah Ravenny / Agnell Ravenskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IX veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.243-259.
10. Agobard Lionskij. Plachevnoe poslanie o nespravdivostjah k Manfredu, znatnomu pridvornomu / Agobard Lionskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IX veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.288-301.
11. Agobard Lionskij. Propovedi o vere i nadezhde / Agobard Lionskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IX veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.301-302.
12. Asser. O dejaniyah Al'freda / Asser // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IX veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.404-415.
13. Beda Dostopochtennyj. Cerkovnaja istorija naroda Anglov / Beda Dostopochtennyj. - M.: Nauka, 2007. - 503 s.
14. Benedikt Anianskij. Poslanie k arhiepisopu Nibridiju / Benedikt Anianskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IX veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.172-175.
15. Begstvo uznika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.116-127.
16. Boecij. Uteshenie filosofiej / Boecij. - M.: Sintagma, 2002. - 326 s.
17. Valafriid Strabon. K Hrabanu Mavru, abbatu Ful'dy, svoemu uchitelju / Valafriid Strabon // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.325-326.
18. Valafriid Strabon. Sapficheskie strofy / Valafriid Strabon // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.328.
19. Valafriid Strabon. Sopotavlenie nevozmozhnostej / Valafriid Strabon // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.330.
20. Venancij Fortunat. O koroleve Teudehil'de / Venancij Fortunat // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.159.
21. Venancij Fortunat. Uteshenie Hil'perika i Fredegondy / Venancij Fortunat // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.160-161.
22. Vinfrid-Bonifacij. Oglasitel'nye besedy / Vinfrid-Bonifacij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IX veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.50-66.
23. Vidukind Korvejskij. Istorija saksov / Vidukind Korvejskij. - M.: Nauka, 1976. - 302 s.
24. GERAL'D. Val'tarij / GERAL'D // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.384-401.
25. Grigorij Velikij. Dialogi o zhitii i chudesah italijskih otcov i o vechnoj zhizni dushi / Grigorij Velikij. - M.: JeKSMO, 2006. - 344 s.
26. Grigorij Turskij. Istorija frankov / Grigorij Turskij. - M.: Nauka, 1975. - 321 s.
27. Godeskal'k. Pesnja Godeskal'ka / Godeskal'k // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.317-319.
28. Duoda. Stihi k Vil'gel'mu / Duoda // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.345-346.
29. Duoda. Nastavitel'naja kniga Dodany / Duoda // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IX veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.350-351.

30. Ioann Skott Jeriugena. Na Dionisija Areopagita / Ioann Skott Jeriugena // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.359.
31. Isidor Sevil'skij. Jetimologii / Isidor Sevil'skij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.199-201.
32. Isidor Sevil'skij. Istorija o carjah gotov, vandalov i svevov / Isidor Sevil'skij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.196-198.
33. Kassiodor. Raznoe / Kassiodor // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.148-152.
34. Kassiodor. Ob izuchenii nauk bozhestvennyh i chelovecheskih / Kassiodor // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.153-155.
35. Liutprand Kremonskij. Otchjot o posol'stve v Konstantinopol' / Liutprand Kremonskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.65-69.
36. Maksimian. Jelegija V / Maksimian // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.129-132.
37. Moliiva k Sv. Geminianu ob otrashhenii vengrov ot Modeny // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.408.
38. Nithard. Istorija v chetyrjoh knigah / Nithard // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.302-306.
39. Notker Zaika. Tri brata i kozjol / Notker Zaika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.367.
40. Notker Zaika. Poslanie k Solomonu o pjati chuvstvah / Notker Zaika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.368.
41. Notker Zaika. Dejanija Karla Velikogo / Notker Zaika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.369.
42. Otloh Jemmeramskij. Kniga ob iskushenijah, peremenchivoj sud'be i sochinenijah / Otloh Jemmeramskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.148-150.
43. Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - 480 s.
44. Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - 444 s.
45. Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - 559 s.
46. Pavel Diakon. Istorija langobardov / Pavel Diakon. - M.: Nauka, 2003. - 238 s.
47. Pesn' ob Akvilee, ne zaslužhivajushhej vosstanovlenija // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.409-410.
48. RATHER Veronskij. Shest' knig predislovij ili Agonistik / RATHER Veronskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.49-54.
49. Ruodlib // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.130-145.
50. Sedulij Skott. Na porazhenie normannov / Sedulij Skott // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.348.
51. Sedulij Skott. Slovprenie Rozyi i Lilii / Sedulij Skott // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.349-350.
52. Teodul'f. Poslanie k korolju / Teodul'f // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.270-275.
53. Teodul'f. O vseh soslovijah veka sego / Teodul'f // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.158-160.
54. Teodul'f. O knigah, kotorye ja ljubil chitat', i o tom, kak vydumki pojeta misticheski tolkujuťsja filosofami / Teodul'f // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.276-277.
55. Fridugis. O substancii nichto i t'my / Fridugis // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.221-226.
56. Hejton. Videnie Vettina / Hejton // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.333-340.
57. Hraban Mavr. Jepitafija Valahfridu Strabu / Hraban Mavr // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.229-242.
58. Hrotsvita Gandersgejmskaja. Dul'cicij / Hrotsvita Gandersgejmskaja // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.83-84.
59. Jermol'd Nigell. Proslavlenie Ljudovika, hristiannejšhego Cezarja / Jermol'd Nigell // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.309-314.
60. Jejnhard. Zhizn' Karla Velikogo / Jejnhard. - M.: Terra, 1998. - 98 s.
61. Alekseev M.P. Literatura srednevekovoj Anglii i Šotlandii / M.P.Alekseev. - M.: Nauka, 1984. - 378 s.
62. Anikin G.V., Mihal'skaja N.P. Istorija anglijskoj literatury / G.V.Anikin, N.P.Mihal'skaja. - M.: Nauka, 1975. - 410 s.
63. Bertel's K.Je. Roman ob Aleksandre i ego glavnye versii na Vostoke / K.Je.Bertel's. - M.L.: AN SSSR, 1948. - 245 s.
64. Bubnov I.M. Abak i Bojecij / I.M.Bubnov. - Pg.: Vostok, 1915. - III, 205, IV s.
65. Bicilli P.M. Jelementy srednevekovoj kul'tury / P.M.Bicilli. - SPb.: Letnij sad, 1995. - 263 s.
66. Gaspari A. Istorija ital'janskoj literatury / A.Gaspari. - M.: Tip-ija A.Saburova, 1895. - T.I. - HHHIII, 768, IH s.
67. Grabar'-Passek M.E. Latinskaja literatura ot antichnosti k srednevekov'ju (IV-VIII vv.) / M.E.Grabar'-Passek // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.7-21.
68. Grabar'-Passek M.E. Rannesrednevekovaja latinskaja literatura / M.E.Grabar'-Passek // Istorija Vsemimoj literatury. V9-ti t. - M.: AN SSSR; Pushkinskij dom, 1989. - T.2. Literatura Srednevekov'ja. - S.45-72.

69. Gasparov M.L. Karolingskoe Vozrozhdenie (VIII-IX vv.) / M.L. Gasparov // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.221-242.
70. Gasparov M.L. Latinskaja literatura mezhdu Imperiej i papstvom (H-HI vv.) / M.L. Gasparov // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-HII vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.9-37.
71. Gurevich A. Ja. Kul'tura i obshhestvo srednevekovoj Evropy glazami sovremennikov / A. Ja. Gurevich. - M.: Nauka, 1989. - 435 s.
72. Gurevich A. Ja. Kategorii srednevekovoj kul'tury / A. Ja. Gurevich. - M.: Mysl', 1972. - 341 s.
73. Golenishhev-Kutuzov I.N. Srednevekovaja latinskaja literatura Italii / I.N. Golenishhev-Kutuzov. - M.: Nauka, 1972. - 308 s.
74. Golenishhev-Kutuzov I.N. Romanskije literatury / I.N. Golenishhev-Kutuzov. - M.: Nauka, 1975. - 343 s.
75. Dobiash-Rozhdestvenskaja O.A. Masterskie pis'ma na zare zapadnogo Srednevekov'ja i ih sokrovissha v Leningrade / O.A. Dobiash-Rozhdestvenskaja // Trudy Komissii po istorii znaniy. - L.: Socjkgiz, 1930. - Vyp.10. - S.7-25.
76. Dobiash-Rozhdestvenskaja O.A. Rannij friul'skij minuskul i odna iz problem zhizni i tvorcestva langobardskogo istorika VIII v. / O.A. Dobiash-Rozhdestvenskaja // Sbornik statej po vspomogatel'nym istoricheskim disciplinam. - L.: LGU, 1935. - S.135-148.
77. Zhirmunskij V.M. Srednevekovaja literatura kak predmet sravnitel'nogo literaturovedenija / V.M. Zhirmunskij // Izvestija AN SSSR. Serija literatury i jazyka. - M.: AN SSSR, 1971. - T.HHH. - Vyp.3. - S.182-224.
78. Zapadnoevropejskaja srednevekovaja slovesnost' / Pod red. L.G. Andreeva. - M.: Nauka, 1985. - 681 s.
79. Istorija Vsemirnoj literatury: V 9-ti t. - M.: AN SSSR; Pushkinskij dom, 1989. - T.2. Literatura Srednevekov'ja. - S.357-420.
80. Karsavin L.P. Kul'tura srednih vekov / L.P. Karsavin. - M.: Giperion, 2003. - T.1. - 326 s.
81. Kudrjavcev P.I. Sud'by Italii / P.I. Kudrjavcev. - M.: 1-ja Imperatorskaja tip-ija, 1889. - HIV, 571, III s.
82. Literatura i iskusstvo zapadnoevropejskogo Srednevekov'ja / Pod red. O.L. Moshhanskaj, N.M. El'chenko. - M.: Vlado, 2002. - 205 s.
83. Moshhanskaja O.L. Religioznaja literatura srednih vekov / O.L. Moshhanskaja // Literatura i iskusstvo zapadnoevropejskogo Srednevekov'ja / Pod red. O.L. Moshhanskaj, N.M. El'chenko. - M.: Vlado, 2002. - S.76-95.
84. Moshhanskaja O.L. Hristianskie motivy v jelegii "Strannik" i v pojeme "Videnie Hrista" / O.L. Moshhanskaja // Sintez kul'turnyh tradicij v hudozhestvennom proizvedenii // Mezhvuz. sb. - N. Novgorod, 1996. - S.6-12.
85. Neretina S.S. Slovo i tekst v srednevekovoj kul'ture / S.S. Neretina. - M.: Nauka, 1994. - 357 s.
86. Nenarokova M.R. Evropejskaja shkol'naja kul'tura VIII-IX vekov / M.R. Nenarokova // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IX veka / Otv. red. M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.22-47.
87. Ponomarjov A.I. Sobesedovanija Sv. Grigorija Velikogo o zagrobnoj zhizni v ih cerkovnom i istoriko-literaturnom znachenii. Opyt issledovanija pamjatnikov hristianskoj agiologii i jeshatologii / A.I. Ponomarev. - Spb.: SPbDA, 1889. - HHI, 364, V c.
88. Pevnickij V. Sv. Grigorij Dvoeslov - ego propovedi i gomileticheskie pravila / V. Pevnickij. - K.: KDA, 1871. - HVIII, 230, III s.
89. Peterson O. Balabanova M. Zapadnoevropejskij jepos i srednevekovyj roman: V 4-h t. / O. Peterson, M. Balabanova. - Spb.: Tip-ija F. Al'tshullera, 1896. - T.III. - HHV, 545, Hs.
90. Ramm B. Ja. Karolingskoe Vozrozhdenie i problemy shkol'noj obrazovannosti v rannem Srednevekov'e / B. Ja. Ramm // Uchjonye zapiski Leningradskogo ped. in-ta im. M.I. Pokrovskogo, 1940. - T.V. Istoricheskij fakul'tet. - Vyp.1. - S.89-116.
91. Smirnov A.A. Srednevekovaja literatura Ispanii / A.A. Smirnov. - L.: Nauka, 1969. - 322 s.
92. Smirnov A.A. Iz istorii zapadnoevropejskoj literatury / A.A. Smirnov. - M-L.: Nauka, 1965. - 545 s.
93. Smirnov A.A. Klerikal'naja literatura / A.A. Smirnov // Istorija francuzskoj literatury: V 4-h t. - M-L.: AN SSSR, 1946. - T.1. - S.123-168.
94. Steblin-Kamenskij M.I. Mir sagi. Stanovlenie literatury / M.I. Steblin-Kamenskij. - M.: Nauka, 1971. - 305 s.
95. Sadov A.I. Obzor jazyka papy Grigorija I (po ego pis'mam) / A.I. Sadov. - Pg.: Zarja, 1916. - 185 s.
96. Udal'cova Z.V. Italija i Vizantija v VI veke / Z.V. Udal'cova. - M.: AN SSSR, 1959. - 502 s.
97. Uspenskij F.I. Cerkovno-politicheskaja dejatel'nost' papy Grigorija I Dvoeslova / F.I. Uspenskij. - Kazan': KazDA, 1901. - HV, 331, VIII s.
98. Fortunatov A.A. Alkuin kak dejatel' Karolingskogo Vozrozhdenija / A.A. Fortunatov // Uchjonye zapiski Moskovskogo gor-go ped. in-ta, 1941. - T.3. Kafedry istoricheskogo fakul'teta. - Vyp.1. - S.26-46.
99. Shajtan M. Je. Irlandskie jemigranty v srednie veka / M. Je. Shajtan // Srednevekovyj byt / Pod red. O. Dobiash-Rozhdestvenskoj. - L.: Niva, 1925. - S.179-204.
100. Shishkov A.M. Srednevekovaja intellektual'naja kul'tura / A.M. Shishkov. - M.: Argos, 2003. - 418 s.
101. Shishmarjov V.F. Istorija ital'janskoj literatury i ital'janskogo jazyka / V.F. Shishmarev. - L.: Nauka, 1972. - 514 s.
102. Shtejn A.L. Istorija ispanskoj literatury / A.L. Shtejn. - M.: AN SSSR, 1976. - 536 s.

Боднарюк Б.М., Сандуляк И.Г. Формирование латинской литературы Италии в период Раннего Средневековья (VI-X ст.)

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с особенностями формирования и становления латинской литературы на территории Италии в период Раннего Средневековья. Выделенная проблематика ориентирована на анализ и освещение развития литературной традиции на протяжении VI-X вв. Кроме того, в статье характеризуется творчество ряда наиболее известных писателей, теологов и историков того времени.